ÉEò®hÉ 1

+ÉvÉÊxÉEò ¦ÉÉ®iÉÉiÉÒ±É ºÉÆMÉÒiÉÉSÉÉ <ÊiÉ½ÉºÉ

सर्व ललित कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानलेल्या संगीत कलेचा उदय सृष्टिनिर्मितीबरोबरच झाला. संगीताचा उगम केव्हा व कसा झाला या बाबतीत मतभिन्नता आहे. सामाजिक परिवर्तने व संगीतातील परिवर्तने जणू हातात हात घालूनच चालत असल्याचे दाखले इतिहासात सापडतात. भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे अध्ययन करण्यासाठी इतिहासाचे चार कालखंड करता येतील.

1. **आदिम कालखंड :** मानव जन्मापासून वैदिक काळापर्यंत.
2. **प्राचीन कालखंड :** वैदिक काळापासून आठव्या शतकापर्यंत.
3. **मध्ययुगीन कालखंड :** आठव्या शतकापासून अठराशे शतकापर्यंत.
4. **अर्वाचीन कालखंड :** याचे दोन उपकालखंड करता येतील.
   - †) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड
   - ²) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

वैदिक कालखंडात व मोघल कालखंडात भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास कशा पद्धतीने झाला हे पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

1) **वैदिक कालखंड :** इ.स. पूर्व चार हजार वर्षांपूर्वी आपल्या देशात ऋग्वेद हा पहिला ग्रंथ जन्माला आला. त्यानंतर यजुर्वेद, अथर्ववेद व सामवेदाची निर्मिती झाली. या ग्रंथात ईश्वर हा आपला पोशिंदा आहे असे समजून त्यांची स्तुतीपर काव्ये लिहीली गेली. याचबरोबर पंचमहाभूते व निसर्गाचे वर्णन वेदात केलेले आहे. वेदातील ओळींना ऋचा असे म्हणतात. या ऋचांचे पठण तीन स्वरात केले जायचे. १) उदात्त, २) अनुदात्त, ३) स्वरित अशी नावे या स्वरांना दिलेली होती.

या काळात वाण नावाचे तत् वाद्य अस्तित्वात होते. तसेच नाळी, गोधा, वेणू अशी सुषिरवाद्ये सुध्दा या काळात अस्तित्वात होती. याचबरोबर भूदुदुंभी, केतुमत, द्रवप अशी अवनध्द वाद्ये या काळात असल्याचे उल्लेख ऋग्वेदात सापडतात.

Ãöö) **सामवेद व संगीत :** ऋचांचे गायन म्हणजेच वेदकालीन संगीत होय. चार वेदांपैकी सामवेद हाच परिपूर्ण संगीतमय वेद होता. कारण सामवेदात सातही स्वरांचा अविष्कार झाला होता. अनुदात्त या स्वरापासून ऋषभ व धैवत, उदात्त पासून निषाद व गांधार आणि स्वरित पासून षड्ज, मध्यम व पंचम या स्वरांची निर्मिती झाली. तसेच तीन सप्तकांचा उल्लेख सामवेदात दिसून येतो.

यज्ञादि प्रसंगी सामगायन आवश्यक मानले जायचे. 'शतपथ ब्राह्म' या ग्रंथात ऋत्विक आणि त्यांची पत्नी नृत्य व गायन करीत असत असा उल्लेख आहे. सामवेदातील ऋचा पठणासाठी तीन ऋषी असायचे. यातील प्रमुख ऋषीला उद्‌गाता म्हटले जायचे व इतर दोन ऋषी 'हो' या प्रकारे खर्ज स्वर देऊन मुख्य गायकाला तानपुऱ्याप्रमाणे साथ करायचे.

¸) **ऋचा पठणाचा विषय :** वैदिक साहित्यात गायनाच्या विषयावर सुद्धा प्रकाश टाकला आहे. ब्राह्मण लोक जे गायन करायचे त्यांचा विषय यज्ञ व दान या संदर्भात असायचा तर क्षत्रिय लोकांच्या गायनाचा विषय युद्ध व विजय असा असायचा. ईश्वर, पंचमहाभूते व निसर्गाचे वर्णन या ऋचांतून असायचे. या काळात घन, अवनद्ध, सुषिर व तत् इत्यादि वाद्यांचा विकास झाला होता.

ग) **रामायण काळातील संगीत :** रामायण हे भारतातील प्राचीन व आदर्श महाकाव्य आहे. या काळात संपूर्ण समाजावर संगीताचा प्रभाव दिसून येतो. वैदिक काळापेक्षा या काळात संगीताचे महत्त्व वाढलेले होते. प्रभू रामचंद्राच्या जन्म व विवाह प्रसंगी देव दुदुंभी वाजवत होते. गंधर्व व अप्सरांचे गायन व वादन होत होते असा उल्लेख रामायणात दिसून येतो. या काळात घरात संगीत वाजले नाही तर अशुभ समजले जाई. लव-कुशाच्या माध्यमातून गीत रामायण घराघरात पोहंचविण्याचे कार्य वाल्मिकी ऋषींनी केले आहे.

´ö) **महाभारत काळातील संगीत :** महाभारत काळात श्रीकृष्ण हे संगीताचे महान पंडित होते. श्रीकृष्णाच्या मधुर बासरीवादनाने गायी, गोपिका मंत्रमुग्ध व्हायच्या. श्रीकृष्णाबरोबरच अर्जुन सुद्धा महान संगीततज्ज्ञ होता. अज्ञातवासात असतांना अर्जुनाने बृहन्नडेचे रुप घेतले होते. याच काळात त्याने विराट राजाच्या दरबारात विराटाची कन्या उत्तरा हिला संगीत व नृत्याचे शिक्षण दिले होते. अर्जुनाच्या विणावादनाने श्रोते मंत्रमुग्ध व्हायचे. या काळात मंत्रपठण, होमहवन व स्तुतीगान करण्यासाठी संगीताचा उपयोग व्हायचा. एकंदरीत महाभारताचा काळ संगीताच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण होता असे म्हणता येईल.

2) **मोघल कालखंड :** मुघल काळाची सुरुवात बाबर पासून मानली जाते. या काळात गजल, कव्वाली इत्यादि गायनशैली अधिक प्रचलित होत्या. शृंगारिक रचनांबरोबरच अध्यात्मिक रचना सुद्धा प्रचलित होत्या. हा काळ १५२५ ते १५५६ पर्यंतचा मानला जातो. जौनपुरचे बादशहा हुसेन शर्की यांनी ख्याल गायकी प्रचारात आणली तसेच त्यांनी जौनपुरी, सिंधूरा अशा रागांची निर्मिती केली.

Ãöö) मुघल काळाचा मध्यकाळ : हा काळ १५५६ ते १७०७ पर्यंतचा मानला जातो. ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोमर याच काळात होऊन गेले. त्यांनी धृपद शैलीचा विकास केला. याच काळात बैजू बावरा नावाचे संगीत तज्ज्ञ होते. त्यांनी मानसिंह तोमर यांची पत्नी मृगनयनी हिला संगीताचे शिक्षण दिले. अकबराच्या काळात प्रसिद्ध संत व संगीततज्ज्ञ स्वामी हरिदास होऊन गेले. ते तानसेनचे गुरु होते.

¸ì) संगीताचा सुवर्णकाळ : अकबराच्या काळाला 'संगीताचे सुवर्णयुग' मानले जाते. कारण या काळात संगीतातील सर्वच प्रकारांचा योग्य तो विकास झाला. या काळात तानसेन होऊन गेले. त्यांनी मियाँमल्हार, दरबारी असे राग निर्माण केले. याच काळात सूरदास होऊन गेले. त्यांनी 'सूरसिंगार' हा ग्रंथ लिहिला. संत मीराबाई सुद्धा याच काळातल्या. त्यांनी आपल्या पदांना गायन, वादन व नृत्याची जोड देऊन संगीताला एक नवे रुप दिले. तुलसीदास यांनी संगीतमय 'रामचरित मानस' या ग्रंथाची रचना केली.

ग) जहांगीर व शाहजहाँन यांचा काळ : अकबरानंतर जहाँगीर यांचा काळ येतो. जहाँगीर हा सुद्धा संगीतप्रेमी होता. गज़ल लिहिणे व संगीत ऐकणे हा त्याचा छंद होता. त्यानंतर १६२४ ते १६५८ या काळात शाहजहाँन याची राजवट आली. याही काळात संगीताचा विकास झाला. या काळात अध्यात्मिक संगीत कमी होऊन शृंगार रसपूर्ण संगीत जन्माला आले. याच काळात कथ्थक नृत्याचा अविष्कार झाला.

'ö) औरंगजेबाचा काळ : १६५८ ते १७०७ या काळात औरंगजेब सत्तेवर आला. औरंगजेब मात्र संगीताचा विरोधी होता. या काळात संगीताची दशा बिघडू लागली. असे असले तरी याच काळात पं.अहोबल यांनी 'संगीत परिजात' हा ग्रंथ लिहीला. तसेच नारायण देव यांनी 'ऱ्हदय कौतुक' व 'ऱ्हदय प्रकाश' या नावाचे ग्रंथ लिहीले. याच काळात व्यंकटमखी यांनी ७२ थाटांची निर्मिती केली. अशा प्रकारे औरंगजेबाने संगीताकडे लक्ष दिले नसले तरी इतर संगीततज्ज्ञांनी संगीताची सुंदरता, शुद्धता व दिव्यता टिकवून ठेवली.

3) Ãö´öö¸ö¨ö : थोडक्यात असे म्हणता येईल की मनुष्य हा फार काळ ईश्वरचिंतनात रमू शकत नाही. सामवेदात ईश्वरभक्तीपुरते मर्यादित असलेले संगीत मोघल काळात शृंगाररसाकडे झुकू लागले. सामवेदापासून औरंगजेबाच्या काळापर्यंत संगीतात अनेक परिवर्तने झाली. या काळात अनेक सांगितीक ग्रंथ व गीतप्रकाराचा अविष्कार झाला. अशाप्रकारे या काळात संगीताचा विकास होऊन संगीत समृद्धतेकडे वाटचाल करु लागले असे म्हणता येईल.

IEEò®hE 2

JªÉÉ±É MÉÉªÉxÉÉiÉÒ±É PÉ®ÉhÉÒ

प्रस्तावना :

संगीतात घराण्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. संगीतातील सर्व प्रकारामध्ये घराणी दिसून येतात. १६ व्या शतकाच्या पुर्वार्धापर्यंत 'संगीतातील घराणी' या शब्दाचा उल्लेख सापडत नाही. असे असले तरी घराण्याचे मूळ गुरु-शिष्य परंपरेत शोधता येते. गुरु-शिष्य परंपरेत शंभर शिष्यांपैकी एखादा शिष्य प्रतिभासंपन्न असायचा. तो परंपरागत चालत आलेल्या संगीतातील रिती-परंपरा सोडून कांहीतरी नवीन करुन दाखवायचा. अशावेळी तो एखाद्या गावात जाऊन स्थायिक व्हायचा. तेथे तो आपल्या कुशाग्र बुद्धीमत्ता व कल्पना शक्तीने आपली खास शैली निर्माण करायचा. या शैलीलाच 'घराणा' असे म्हणता येईल. तो ज्या गावात रहायचा त्या गावचे नाव त्या घराण्याला दिले जायचे. तो घराणा तेंव्हाच लोकप्रिय व्हायचा जेंव्हा त्या शैलीत विलक्षणता व अनोखे तत्त्व असायचे.

- **घराण्याच्या निर्मितीचे घटक :**

स्वर, ताल आणि बंदिश हे संगीतातील तीन मुलभूत घटक आहेत. त्यांचा अविष्कार करण्याच्या पद्धतीतील फरकामुळे गायनाच्या विविध शैली निर्माण होतात. आवाज लावण्याची पद्धत, लयकारीचा वापर, रागविस्तार, आलाप, ताना इत्यादिंचा प्रयोग, रागाची व तालाची निवड इत्यादि बाबींतील फरकामुळे घराण्याचे वेगळेपण सिद्ध झाले. अशाप्रकारे घराण्याच्या निर्मितीत वरील घटक महत्त्वाची भूमिका निभावित असतात.

- **ख्याल गायकीचे घराणे :**

आज ख्याल गायकी म्हणजेच शास्त्रीय संगीत असे समीकरण झाले आहे. अशा या ख्याल गायकीचे मुख्य चार घराणी आहेत. १) ग्वाल्हेर घराणा, २) आग्रा घराणा, ३) किराणा घराना, ४) जयपूर घराणा. याचबरोबर मेवाती, आत्रोली, भेंडीबाजार व पटियाला इ. घराणी आजही अस्तित्वात आहेत.

यापैकी ग्वाल्हेर घराणा, आग्रा घराणा, किराणा घराना, जयपूर घराणा इ. घराण्यांची माहिती पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

१) ग्वाल्हेर घराणा

ख्याल गायनातील ग्वाल्हेर हा घराणा सर्वात प्राचीन व समृद्ध मानला जातो. ग्वाल्हेर नरेश मानसिंह तोमर याने याच ठिकाणी धृपद शैलीचा अविष्कार केला. नत्थन पीरबख्श हे या घराण्याचे आद्यप्रवर्तक होते. नत्थन पीरबख्श यांना कादरबख्श आणि पीरबख्श अशी दोन मुले होती. यापैकी कादरबख्श यांना हस्सू खाँ, हद्दू खाँ आणि नत्थू खाँ अशी तीन मुले होती. हस्सू खाँ आणि हद्दू खाँ यांनी ग्वाल्हेर घराण्याची परंपरा पुढे चालविली.

- **×¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :**

  या घराण्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्यांमध्ये पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, श्री.वासुदेव जोशी, भूगंधर्व रहिमत खाँ, महम्मद खाँ, शंकरराव पंडित, कृष्णराव पंडित, निसार हुसैन खाँ इत्यादि कलावंतांचा उल्लेख करता येईल.

- **घराण्याची गान वैशिष्ट्ये :**

1) या घराण्यात ख्यालाबरोबरच धृपद, अष्टपदी, टप्पा, तराना इ.गायले जातात.
2) खुला व जोरदार आवाज तसेच गमकांचा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग.
3) राग विस्तारात बेहलाव्याचा प्रयोग.
4) ख्यालाची लय अति विलंबित नसते.
5) ख्यालाच्या साथीसाठी झुमरा, तिलवाडा, एकताल, आडाचौताल इ. तालांचा उपयोग.
6) लयकारीयुक्त बोलताना तसेच साध्या आणि सपाट तानांचा प्रयोग अधिक.
7) प्रथम स्थायी दोनवेळा म्हणून नंतर अंतरा घेऊन मूळ चिजेचा मुखडा घेतला जातो. त्यानंतर रागाचा विस्तार केला जातो.
8) प्रचलित रागाबरोबरच अप्रचलित रागही या घराण्यातील कलावंत गातात.
9) ठुमरी गाण्यामध्ये विशेष रस नाही.

   ग्वाल्हेर घराण्याला 'जनक घराणा' असेही म्हणतात कारण याच घराण्यातून इतर घराण्यांचा जन्म झालेला आहे.

- **सध्याचे कलावंत :**

  सध्या पं.सौ.वीणा सहस्त्रबुद्धे, सौ.मालिनी राजूरकर, पं.विद्याधर व्यास, पं.शंकर पंडीत, पं.शरद साठे इत्यादि कलावंत ग्वाल्हेर घराण्याची परंपरा पुढे चालवित आहेत.

२) किराणा घराणा

या घराण्याचे आद्यप्रवर्तक बीनकार बंदे अली खाँ हे होते. ते किराणा या गावी रहात असल्यामुळे या घराण्याला किराणा घराणे असे नांव पडले. उस्ताद अब्दुल करीम खाँ हे सुद्धा किराणा या गावचे होते. त्यांनीच या घराण्याला लोकप्रियतेचा कळस चढविला. बंदेअली खाँ हे हस्सू खाँ व हद्दू खाँ यांचे जावई होते. त्यामुळे या घराण्याचा संबंध ग्वाल्हेर घराण्याशी येतो.

- **×¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :**

  या घराण्याला लोकप्रिय करण्याचे श्रेय उस्ताद अब्दुल करीम खाँ यांच्या बरोबरच त्यांचे भाचे उ.अब्दुल वहीद खाँ यांना जाते. तसेच सुरेशबाबू माने, रामभाऊ कुंदगोळकर (सवाई गंधर्व), हिराबाई बडोदेकर, गंगूबाई हनगल, अमीर खाँ व रोशन आरा बेगम इत्यादि कलावंतांनी या घराण्याची धुरा समर्थपणे पेलली आहे.

- **घराण्याची गान वैशिष्ट्ये :**

1) या घराण्याची ख्यालगायकी आलाप प्रधान आहे. त्याचबरोबर ही गायकी करुण व ¿ÖÖŸÖ¸ÃÖÖÃÖÖŠß ¯Ö×ÃÖ¨ü †ÖÆü.
2) गायनातील सुरेलपणा, आलाचारीचे अनेक प्रकार, मींड व कणयुक्त प्रयोग इ. विशेषता या घराण्यात दिसून येतात.
3) यात आवाज लावण्याची पद्धत कृत्रिम असून तो स्वर अत्यंत कसदार व सुरेल असल्यामुळे अत्यंत आकर्षक वाटतो.
4) भावपूर्ण स्वरलगाव, अचूक स्वरस्थाने इत्यादि मुळे श्रोते स्वरांचा आस्वाद आनंदाने 'ÖŸÖÖŸÖ.
5) अप्रचलित व गंभीर स्वरुपाचे राग गाण्याकडे या घराण्यातील कलावंताचा कल †ÃÖŸÖÖ.
6) विलंबित ख्यालाची लय अत्यंत सावकाश असते. या घराण्यातील कलावंतांना एकतालात गायन करणे आवडते.
7) किराणा घराण्याची ठुमरी अत्यंत भावस्पर्शी असते. ठुमरीत सरगमाचा वापर कौशल्याने करतात.

- **सध्याचे कलावंत :**

  सध्या भारतरत्न पं.भीमसेन जोशी, प्रभा अत्रे, फिरोज दस्तूर इत्यादि कलावंत या घराण्याची परंपरा पुढे चालवित आहेत.

३) आग्रा घराणा

हा एक प्रसिद्ध घराणा आहे. असे म्हटले जाते की हा घराणा धृपद-धमार गायकांचा आहे. त्यांच्या ख्यालावर नोमतोम व लयकारीचा प्रभाव दिसून येतो. हाजी सुजान हे या घराण्याचे संस्थापक मानले जातात. परंतु घग्गे खुदाबख्श हे खऱ्या अर्थाने या घराण्याचे प्रवर्तक आहेत. त्यांनी ग्वाल्हेरचे हस्सू खाँ व हद्दू खाँ यांच्याकडे शिक्षण घेतले होते. पुढे त्यांनी आग्रा येथे येऊन ग्वाल्हेर गायकीला एक वेगळे वळण लावले. यातूनच आग्रा घराण्याचा उदय झाला.

- **x¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤ÖµÖ :**

  आग्रा घराण्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या कलावंतांमध्ये उस्ताद फैयाज खाँ, शराफत हुसैन, लताफत हुसैन, विलायत हुसैन, खादिम हुसैन इत्यादि कलावंतांचा नामोल्लेख करता येईल.

- **घराण्याची गान वैशिष्ट्ये :**

1) या घराण्यात ख्याल गायकीमध्ये रागाचा विस्तार नोमतोमच्या आलापीने केला जातो.
2) या घराण्यातील कलावंतांचे आवाज मोकळे, मंद्र स्वरांचे, ढाले व जवारीदार असतात.
3) या घराण्याची गायकी लयप्रधान व तालप्रधान आहे तसेच बोल अंग हे या घराण्याचे ¾Öx¿ÖÂ™¶ †ÖÆê.
4) बोलताना, जबड्याच्या ताना, गमकाच्या ताना इ.मुळे ही गायकी आक्रमक वाटते.
5) ख्याल गायनासाठी एकताल, झुमरा, त्रिताल इ.तालांचा उपयोग केला जातो.
6) या घराण्यातील कलावंतांचा आवाज मंद्रसप्तकाकडे झुकलेला असला तरी हे कलावंत ठुमरी सुद्धा रसिले पद्धतीने पेश करतात.
7) प्रचलित तसेच अप्रचलित राग तयारीने पेश करण्यात या कलावंताचा हातखंडा †ÖÆê.

- **सध्याचे कलावंत :**

  सध्या बबनराव हळदणकर, राजामिया, शौनक अभिषेकी, पं. सतिश व्यास इ. कलावंत या घराण्याचे प्रतिनिधित्व करित आहेत.

४) जयपूर घराणा

या घराण्याचे आद्यप्रवर्तक मनरंग हे आहेत तर काहींच्या मते ग्वाल्हेर घराण्यातील बडे महम्मद खाँ यांचे पुत्र मुबारक अली यांनी जयपूर घराण्याची निर्मिती केली. असे असले तरी उस्ताद अल्लादिया खाँ यांनी आपल्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेने जयपूर घराण्याला एक आगळे वेगळे वळण दिले. या घराण्याला आत्रोली घराणा म्हणून सुद्धा ओळखले जाते.

- **x¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤ÖµÖ :**

  या घराण्याची परंपरा जोपासण्याचे काम उस्ताद अल्लादिया खाँ यांचे सुपुत्र मंजी खाँ, भूर्जी खाँ, भास्करबुवा बखले, केसरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डूकर इ. कलावंतांनी केले.

- **घराण्याची गान वैशिष्ट्ये :**

1) या घराण्यात ख्यालाची लय फार सावकाश नसते. थोडक्यात रागविस्तार करुन ख्यालाची बंदीश सुरु करतात.
2) अप्रचलित व अनवट राग गाण्यात या कलावंतांना फार आवडते. मिश्र रागही ते तितक्याच तयारीने गातात.
3) या घराण्यातील कलावंत त्रिताल, झपताल, रुपक इ. तालात ख्याल गायन करतात.
4) गायक आलाप व तानाच्या माध्यमातून चमत्कृती साधतात. हे कलावंत गुंतागुंतीच्या लयकारीयुक्त व पेचदार ताना गाण्यात माहिर असतात.
5) या घराण्यातील कलावंत ठुमरी गात नाहीत. तसेच या घराण्यात गायन करतांना सरगमचा वापर केला जात नाही.

   थोडक्यात ही गायकी अवघड व क्लिष्ट असली तरी श्रोत्यांना हवीहवीशी वाटणारी आहे.

- **सध्याचे कलावंत :**

  सध्या किशोरीताई आमोनकर, श्रुती सडोलीकर इत्यादि कलावंत या घराण्याचे प्रतिनिधित्व करीत आहेत.

q q q q q

EEò®hE 3

SÉÊ®jÉ Ê´É¦ÉÉMÉ

1 पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर

जन्म : ‡.Ãö. 1849 ´ÖÛµÖã : ‡.Ãö. 1926

1) प्रस्तावना :

महाराष्ट्रात ग्वाल्हेर गायकी ज्यांनी रुजविली, ज्यांनी अभिजात शास्त्रीय संगीताचा प्रचार व प्रसार केला. अफाट परिश्रम घेऊन प्राप्त केलेली गानविद्या स्वतःपुरती न ठेवता शिष्यांच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात प्रसारीत केली. ज्यांनी अभिजात संगीताला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला असे संगीताचे अध्वर्यू, संगीतातील भिष्माचार्य म्हणजेच पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हे होत. त्याच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या †Ö¬ÖÖ¸ü ‘ÖêŸÖÖ µÖê‡»Öê.

2) जन्म व बालपण :

बाळकृष्णबुवांचा जन्म भाद्रपद वद्य पंचमी शके १७७१ म्हणजेच १८४९ साली बेडग या गावी झाला. बेडग हे इचलकरंजीपासून २२ मैलावर आहे. त्यांच्या वडिलांचे नाव रामचंद्रजी भट असे होते. घरात परंपरागत जोशीपण चालायचे. परंतु रामचंद्रजींनी मात्र गायकाचा पेशा स्विकारला होता. मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात या म्हणीप्रमाणे बाळकृष्णबुवांना सुद्धा संगीताबद्दलची आवड निर्माण झाली. त्यांचा आवाज मुळातच संस्कारक्षम होता. लहानपणापासूनच त्यांनी वडिलांकडून प्रबंध व धृपद गायकीचे शिक्षण घेण्यास प्रारंभ केला. यातच बाळकृष्णबुवांच्या आईचे निधन झाले. त्यामुळे वडिलांनी बाळकृष्णांना काकाकडे ठेवले व ते जत संस्थानात दरबारी गायक म्हणून रुजू झाले.

3) काकांकडून मिळालेली वागणूक :

बाळकृष्णांचे काका भिक्षुकीचा व्यवसाय करायचे. बाळकृष्णांनी सुद्धा तोच व्यवसाय करावा असे त्यांना वाटायचे. परंतु चिमुकल्या बाळकृष्णाचे मन भिक्षुकी व्यवसायात रमत

नव्हते. आपणही वडिलांच्या इच्छेप्रमाणे गायन क्षेत्रात नावलौकिक मिळवावा असे त्यांना नेहमी वाटायचे. ते अत्यंत स्वाभिमानी होते. अशातच एके दिवशी घरात उद्रेक झाला. ते काकांना म्हणाले, "मी भिक्षुकी करण्यासाठी जन्माला आलो नाही" त्यावर काका म्हणाले, "असा ताठा विद्वानांनाच शोभतो." त्यावर बाळकृष्णबुवा म्हणाले," मी विद्वान झाल्यानंतरच तुम्हाला तोंड दाखविण", असे बाणेदार उत्तर देऊन त्यांनी काकांचे ‘Ö¸ü ÃÖÖê›ü»Öê.

4) गुरु आणि शिक्षण :

बाळकृष्णबुवा म्हैसाळला गेले. तेथे त्यांच्या वडिलांचे स्नेही कीर्तनकार जोगळेकर यांच्याकडून दोन वर्षे संगीताचे शिक्षण घेतले. बाळकृष्णांची कुशाग्र बुद्धी पाहून त्यांनी त्यांना वडिलांकडे जत संस्थानात पाठविले. तेथे त्यांनी अलिदातखाँ यांच्याकडून ज्ञानार्जनास प्रारंभ केला परंतु पुन्हा एकदा दुःखाची कुऱ्हाड बाळकृष्णांवर कोसळली. ते पंधरा वर्षांचे असताना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. त्यामुळे त्यांना जत संस्थान सोडावे लागले.

5) गुरुशोधार्थ पायपीट :

योग्य गुरु लाभावा यासाठी बाळकृष्णबुवांना मैलोनमैल पायपीट करावी लागली. पुढे ते कोल्हापूर येथे आले. तेथे भाऊराव कागवाडकर यांच्याकडे आले. त्यांच्याकडे संगीत अध्ययन सुरु झाले परंतु एकदा गुरुंची चिलीम भरण्यास उशीर झाला त्यामुळे "तुला गानविद्या कधीही येणार नाही व मी तुला शिकविणार नाही "असा शाप मिळाला. परंतु "मला गाणे येईल त्याचदिवशी मी तुम्हांला तोंड दाखविण" असे तेजस्वी उत्तर देऊन ते तेथून बाहेर पडले.

6) उत्तरेकडे प्रयाण :

तेथून ते मिरजेला आले. तिथे त्यांना एका सत्पुरुषाचा अनुग्रह मिळाला. 'तू उत्तरेकडे जा, तुझ्या मनोकामना पूर्ण होतील'. गुरुंचा शोध घेत ते पुण्याला आले. तिथे त्यांच्या वडिलांच्या मित्राने धारच्या देवजीबुवा परांजपे यांची भेट घालून दिली. देवजीबुवांची पत्नी अत्यंत कजाग व कडक स्वभावाची होती. ती बाळकृष्णांना शिळे व विटलेले अन्न द्यायची. कधी कधी त्यांना उपाशी ठेवायची. रियाजाच्या वेळी कांहीतरी काम सांगून त्यांना बाहेर पाठवायची. हा त्रास त्यांना असह्य होत असतांनाही त्यांनी चार वर्षे देवजीबुवांकडून विद्या संपादन केली. या काळात त्यांनी धृपद-धमार व टप्पा इ. गायकीचा अभ्यास केला. गुरुकृपा असूनही गुरुपत्नीच्या स्वभावामुळे बाळकृष्णबुवांना गुरुंचे घर सोडावे लागले.

7) ¤¾ÖßºÖ ¥Â™ÖÝÖ :

अनेक ठिकाणी भटकंती करुनही गुरु प्राप्ती होत नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात नैराश्य आले. तीर्थयात्रा करावी या उद्देशाने ते काशी येथे गेले. तेथे त्यांना एका साधूची भेट झाली. त्याने त्यांना ग्वाल्हेर घराण्याचे हस्सू व हद्दू खाँ यांचे शिष्य पं.वासुदेवबुवा जोशी यांच्याकडे ग्वाल्हेरला पोहंचविले. परंतु जोशीबुवांनी त्यांना संगीत शिकविण्यास नकार दिला. त्यावर बाळकृष्ण म्हणाले, 'मी आपणाकडूनच गानविद्या प्राप्त करीन' असे म्हणून पुन्हा काशीला आले. तेथे एका टेकडीवर बिल्वपत्रे खाऊन कडक अनुष्ठान केले. अशातच त्यांना तेथे देवीचा दृष्टांत झाला. "बाळा गंगाकिनारी जोशीबुवा तुझी वाट पहात आहेत, तू त्यांच्याकडे जा."

8) गुरुंचा आशीर्वाद :

संगीत ज्ञानप्राप्तीसाठी असलेली तळमळ पाहून वासुदेवबुवा प्रसन्न झाले. तंबोरा काढून त्यांनी बाळकृष्णबुवांना शिकविण्यास प्रारंभ केला. तब्बल नऊ वर्षे त्यांनी त्यांच्याकडून ग्वाल्हेर घराण्याची अस्सल तालीम घेतली. गुरुमर्जी संपादन केल्यामुळे गुरुंनी त्यांना "विजयी हो" असा आशीर्वाद दिला. त्यानंतर मैफली करण्यासाठी ते उत्तरेकडे निघाले. त्यांनी अनेक मैफली गाजविल्या. ग्वाल्हेर येथे वसंतोत्सवात बुवांचे गाणे झाले. श्रोत्यांमध्ये वासुदेवबुवाही उपस्थित होते. बाळकृष्णांचे गाणे ऐकून तेही भावविभोर झाले व म्हणाले, "बाळकृष्णा, तुला गाणं शिकवल त्याचं तू चीज केले. जा सत्पात्री विद्यादान कर. तुझे कल्याण होईल."

याच काळात हद्दू खाँ यांचे चिरंजीव महम्मद खाँ यांचे गाणे ऐकण्याचा योग बाळकृष्णबुवांना आला. गुरु आज्ञेवरुन त्यांनी महम्मद खाँ यांच्याबरोबर दौरा केला. या दरम्यान त्यांनी महम्मद खाँ यांच्याकडून त्यांची गायकी व जबड्याची तान शिकून घेतली.

9) महाराष्ट्रात पदार्पण :

अनेक वर्षे पायपीट करुन मिळालेले संगीतरुपी धन महाराष्ट्रातल्या संगीत साधकांपर्यंत पोहंचवावे या दृष्टीने बाळकृष्णबुवांनी महाराष्ट्रात पदार्पण केले. सुरुवातीला त्यांनी मुंबई येथे गायन विद्यालयाची स्थापना केली. परंतु त्यांना मुंबईचे दमट वातावरण असह्य झाले. त्यातच त्यांना दम्याचा विकार जडला. त्यामुळे त्यांनी आपला मोर्चा मिरजेकडे वळविला. तेथे ते श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकरांच्या आश्रयास राहिले. त्यानंतर त्यांनी इचलकरंजीला स्थलांतर केले. तेथे राहून त्यांनी अनेक शिष्य घडविले. ते अनेक वर्षे इचलकरंजी येथे राहिल्यामुळे त्यांचे आडनांव इचलकरंजीकर असे पडले.

10) ×¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤ÖµÖ :

ग्वाल्हेर घराण्याची परंपरा पुढे चालू ठेवण्यासाठी त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक शिष्य निर्माण केले. यामध्ये पं.विष्णु दिगंबर पलुस्कर, गुंडोपंतबुवा इंगळे, अनंतबुवा जोशी, निलकंठबुवा जोशी, वासुदेवबुवा चाफेकर, यशवंतबुवा मिराशी, बुवांचे पुत्र आण्णाबुवा, गोव्याच्या दत्तीबाई व चंदीबाई इ.शिष्यांचा नामोल्लेख करता येईल.

11) गायकी :

ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी त्यांनी आत्मसात केली होती. त्यामुळे ग्वाल्हेर घराण्याची सर्वच वैशिष्ट्ये त्यांच्या गायकीत दिसून यायची. ते बंदिशीची स्थायी दोन वेळा म्हणत असत. त्यानंतर ते अंतरा गात असत. तीनही सप्तकांत त्यांचा आवाज सहज फिरत असे. त्यांचे गाणे शिस्तबद्ध होते. ते आलापचारीतील बोल अंग वैशिष्ट्यपूर्ण पेश करीत असत. त्यानंतर ते ताना व बोलताना घेत असत. बड्या ख्यालानंतर ते छोटा ख्याल त्याच रागात घेत असत. त्याची लय जलद असायची. त्यानंतर ते तराना गाऊन राग पूर्ण करीत असत. त्यांची गायकी सरळ, सोपी व सौंदर्ययुक्त होती. एकाच रागातील अनेक चिजा त्यांना मुखद्गत होत्या.

12) योगदान :

संगीताला प्रतिष्ठा मिळावी व संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी त्यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने ख्याल गायकीचे रोपटे त्यांनीच लावले. ग्वाल्हेर घराण्याची परंपरा जोपासण्यासाठी त्यांनी अनेक शिष्य महाराष्ट्राला दिले. पं.वि.दि.पलुस्करांसारखा शिष्य देशाला देऊन त्यांनी भारतीय संगीताला मोलाचे योगदान दिले. तसेच त्यांनी मुंबई येथे गायन समाजाची स्थापना केली. संगीताचा प्रचार व्हावा यासाठी त्यांनी 'संगीत दर्पण' या नावाचे मासिकही सुरु केले.

13) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

इचलकरंजी येथे संगीताच्या प्रचार व प्रसाराचे काम चालू असतांनाच त्यांच्यावर दोन संकटे कोसळली. त्यांच्या पत्नीचे देहावसन झाले. तसेच त्यांचा तरुण मुलगाही कालवश झाला. दुःखाची कुऱ्हाड कोसळल्यामुळे त्यांची प्रकृती अधिकच ढासळत गेली. दम्याच्या विकारानेही पुन्हा जोर काढला. यातच माघ शुद्ध अष्टमी शके १८४८ म्हणजे इ.स. १९२६ मध्ये संगीतातील या भिष्माचार्यांना देवाज्ञा झाली. दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करणाऱ्या या महान ऋषीतुल्य कलावंताचे ऋण भारतीय संगीत रसिक कधीही विसरणार नाहीत.

2 उस्ताद अल्लादिया खाँ

जन्म : १० ऑगस्ट, १८५५ ´ÖŸµÖ : 16 ´ÖÖ“Ö, 1946

1) प्रस्तावना :

ग्वाल्हेर घराणा म्हटले की पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे नांव आपल्या डोळ्यासमोर येते. किराणा घराणा म्हटले की उ.अब्दुल करीम खाँ, आग्रा घराणा म्हटले की उ.फैय्याज खाँ आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहतात. त्याचबरोबर जयपूर घराणा म्हटले की उ.अल्लादिया खाँ हे आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहतात. ज्यांनी आपल्या कौशल्याने व अथक परिश्रमाने जयपूर गायकीला वळण लावले त्या महान कलावंताचा जीवनपट खालीलप्रमाणे उलगडून पाहता येईल.

2) जन्म व बालपण :

उस्ताद अल्लादिया खाँ साहेबांचा जन्म जयपूर संस्थानातील उनियारा या गावी १० ऑगस्ट, १८५५ रोजी झाला. गुलाम अहमद हे त्यांच्या वडिलांचे नांव. अल्लादिया खाँ यांच्या आधी पाच भावंडे दगावली. मुले जगत नाहीत म्हणून त्यांच्या वडिलांनी अल्लाजवळ मन्नत मागितली. अल्लाने दिलेल्या या सहाव्या मुलाचे नाव 'अल्लादिया' असे ठेवण्यात †Ö»Ö.

संत विश्वंभर हे या घराण्याचे मूळ पुरुष हिंदू गायक होते. तानसेनचे गुरु स्वामी हरिदास हे सुद्धा याच घराण्यात जन्मले होते. परंतु शहाजहानच्या कारकिर्दीत या घराण्याला मुस्लिम धर्म स्विकारावा लागला. खाँ साहेबांचे पूर्वज अतरोली गावचे होते त्यामुळे या घराण्याला अतरोली घराणा या नावानेही संबोधतात. अल्लादिया खाँ यांचे वडील उत्तम दरबारी गायक होते. खाँ साहेब १५ वर्षाचे असतानाच त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले.

3) गुरु आणि शिक्षण :

उस्ताद अल्लादिया खाँ यांचे संगीताचे प्राथमिक शिक्षण वडिलांकडेच झाले. परंतु त्यांच्या निधनानंतर त्यांनी त्यांचे चुलते जहाँगीर खाँ यांच्याकडून गायनाचे शिक्षण घेतले. जहाँगीर खाँ हे उत्तम गवई होते. खाँ साहेबांनी त्यांच्याकडून बारा वर्षे शास्त्रशुद्ध संगीताची तालीम घेतली. त्यांनी अनेक कलावंताच्या मैफली ऐकून त्यावर चिंतन केले. यातूनच त्यांनी गमकयुक्त व दर्जेदार गायकी निर्माण केली. याच काळात त्यांनी प्रसिद्ध धृपदिये

लल्लू गोस्वामी यांच्याकडून खंडमेरु पद्धतीने गायनाची तालीम घेतली. तसेच प्रसिद्ध रचनाकार 'रंगीले' म्हणजेच रमजान खाँ व 'दरसपिया' म्हणजेच मेहबूब खाँ यांच्याकडून त्यांनी अनेक बंदिशी आत्मसात केल्या.

4) ‘ÖŸÖ»Ö»Ö ¯Öx¸¡ÁÖ´Ö :

संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी ते मध्यप्रदेशात आले. अखंड मैफली व कठोर रियाज यामुळे त्यांच्या स्वर इंद्रियावर ताण पडला. यातच त्यांचा आवाज बसला. तरीही हिंमत न सोडता त्यांनी रियाजातील सातत्य टिकवून ठेवले परंतु त्यांचा आवाज व्यवस्थित होऊ शकला नाही. त्यांनी आपल्या आवाजाला पूरक अशी एक नवीन गायनशैली निर्माण केली. आपली प्रतिभा व बुद्धिचातुर्याने निर्माण केलेली ही गायकी त्यांनी स्वतःच्या नावाने प्रचारात न आणता ती जयपूर गायकी म्हणून पुढे आणली.

5) गायकी :

उस्ताद अल्लादिया खाँ साहेबांची गायकी आकारयुक्त होती. लयीवरील प्रभुत्व, चमत्कृतीपूर्ण आलाप हे त्यांच्या गायकीचे वैशिष्ट्य होते. अवघड, पेचदार व गुंतागुंतीच्या तानांमुळे लोक त्यांना 'अवघडदास' असे म्हणत असत. त्यांच्या या आगळ्यावेगळ्या गायकीमुळे 'भगीरथ', 'गौरीशंकर' व 'अजब गायक' या नावाने लोक संबोधित असत. ते अप्रचलित राग गाऊन श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करायचे. एकंदरीत जयपूर घराणे म्हणजेच अल्लादिया खाँ व अल्लादिया खाँ म्हणजेच जयपूर घराणे असे समीकरण झाले.

6) योगदान :

खाँ साहेबांनी एका आगळ्यावेगळ्या गायकीची निर्मिती करुन संगीत जगतासाठी मोलाचे योगदान दिले. अवघड गायकी असूनही ती लोकप्रिय करण्याचे श्रेय खाँ साहेबांनाच जाते. त्यांनी 'एमदपिया' व 'एमदगुणी' या टोपण नावाने अनेक बंदिशींच्या रचना केल्या. त्यांनी पूर्वी, खट, बहादुरी तोडी, सावनी, नट, बसंतीकेदार, मालीगौरी इत्यादि अप्रचलित रागसुद्धा प्रचारात आणले.

7) मानसन्मान :

त्यांनी पहिली मैफल अज़यगड संस्थानात सादर केली. या मैफ़लीत त्यांना अनेक श्रोत्यांनी दाद दिली. अथक परिश्रमाने त्यांनी तयार केलेल्या गायकीमुळे अनेक राजे महाराजे त्यांच्यावर खुश होते. नेपाळच्या नरेशांनी त्यांचे गाणे ऐकून ३०० रुपये तनखाँ व हत्ती देऊन सन्मानित केले व आपल्या दरबारात दरबारी गायक म्हणून नियुक्त केले. अनेक संस्थानिकांनी त्यांची कदर केली. महाराष्ट्रातील रसिकांनी त्यांना 'संगीतसूर्य' या पदवीने सन्मानित केले. बॅ.जयकर यांनी त्यांना संगीतातील गौरीशंकर या नावाने संबोधित

केले. खाँ साहेबांच्या बुद्धिप्रधान गायकीचे सर्वत्र कौतुक झाले. कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांनीसुद्धा त्यांना दरबारी गायक म्हणून नियुक्त केले होते.

8) x¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤ÖµÖ :

उस्ताद अल्लादिया खाँ उत्तम गायक व रचनाकार होतेच परंतु ते एक उत्तम गुरुसुद्धा होते. त्यांनी अनेक नामवंत शिष्य निर्माण केले. यात पं. भास्करबुवा बखले, त्यांचे सुपूत्र मंजी खाँ व भूर्जी खाँ, केसरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डूकर, मल्लिकार्जुन मन्सूर, गोविंदराव शाळीग्राम, शंकरराव सरनाईक, निवृत्तीबुवा सरनाईक, गुल्लूभाई जसदनवाला इत्यादि शिष्यांचा उल्लेख करता येईल.

9) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

१९२२ मध्ये शाहू महाराजांच्या निधनानंतर खाँ साहेब मुंबई येथे वास्तव्यास आले. त्यातच त्यांचे पट्टशिष्य भास्करबुवा बखले व त्यांच्या गायकीचे खरे वारसदार सुपूत्र मंजी खाँ यांचे अकाली निधन झाले. या धक्क्यातून ते सावरलेच नाहीत. अशाप्रकारे १६ मार्च १९४६ रोजी त्यांची प्राणज्योत मावळली. खाँ साहेबांच्या स्मृती चिरकाल स्मरणात रहाव्यात यासाठी कोल्हापूर येथील एका चौकात त्यांचा अर्धपुतळा बसविला व त्या चौकाला अल्लादिया खाँ चौक असे नांव दिले. अशा या थोर कलावंतास कोटि कोटि प्रणाम.

पियानो

3 उस्ताद फैयाज खाँ

जन्म : 8 ±ú²Ö¾ÖÖ¸üß, 1886 **´ÖÝµÖ :** ५ नोव्हेंबर, १९५०

1) प्रस्तावना :

आग्रा घराण्याला किर्तीचा कळस चढविणारे थोर कलावंत म्हणजेच उस्ताद फैयाज खाँ साहेब होत. ज्यांनी आपल्या परिपक्व गायकीने आग्रा घराण्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. ज्यांना विनासायास संगीत शिकता आले, ज्यांनी अनेक शिष्यांच्या माध्यमातून संगीत कला जिवंत ठेवली अशा थोर कलावंताच्या जीवन कार्याचा आढावा खालील ´ÖÖªÖ“µÖÖ †Ö¬ÖÖ¸üê ‘ÖêŸÖÖ µÖê‡»Ö.

2) जन्म व बालपण :

उस्ताद फैयाज खाँ साहेबांचा जन्म आग्राजवळील सिकंदराबाद येथे ८ फेब्रुवारी, १८८६ साली झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव सफदर हुसैन खाँ असे होते. फैयाज खाँ यांच्या जन्मापूर्वी तीन चार महिन्याअगोदर त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. त्यामुळे खाँ साहेबांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी आईचे वडील गुलाम अब्बास खाँ यांच्यावर आली. त्यांनीही आपल्या नातवाचे पालनपोषण चांगल्या तऱ्हेने केले. बालपणातच त्यांना मातृ-पितृ कुळाकडून संगीताचे ज्ञानामृत मिळाले.

3) गुरु आणि शिक्षण :

ज्याप्रमाणे माशाला पोहायला शिकविण्याची आवश्यकता नसते त्याचप्रमाणे उ.फैयाज खाँ यांना संगीत शिक्षण घेण्यासाठी फार परिश्रम घेण्याची आवश्यकता पडली नाही कारण त्यांना मातृ-पितृ कुळाकडून अनुवंशिकतेने संगीताचा वारसा मिळाला . बालपणातच त्यांच्या आईचे वडील गुलाम अब्बास यांच्याकडून त्यांनी संगीताचे धडे घेण्यास प्रारंभ केला. तसेच वडिलांचे वडील महमद अली खाँ यांच्याकडून सुद्धा त्यांनी गानविद्या प्राप्त केली. याचबरोबर त्यांच्याकडून विविध रचना करण्याचा सुद्धा वारसा मिळाला.

4) गायकी :

खाँ साहेबांचा आवाज मर्दानी व भारदस्त होता. तसेच त्यांचा आवाज जवारीदार होता. अथक परिश्रम करुन त्यांनी त्यांचा आवाज कसदार व गुंजनयुक्त बनविला होता. ते तीनही सप्तकांत मुक्त संचार करीत असत. स्वरावरील नियंत्रण, स्वरलगाव, मींडकाम

अतुलनीय होते. त्यांची आलापचारी कल्पक व रंजक होती. ो गायनाची सुरुवात नोमतोमने करीत असत. सुरुवातीच्या नोमतोमीत रागाचे चित्र स्पष्ट होऊन जायचे. ख्यालाबरोबरच ते धृपद धमारही तेवढ्याच आवडीने व तयारीने पेश करीत असत. ख्याल गायनात बोल उपज, बोल बॉट, बोल बनाव, बोल आलाप व बोलताना यांची मुक्त बरसात करायचे. ते लयीचे पक्के होते. विलंबीत लयीबरोबरच दृतलयीत सुद्धा ते तेवढ्याच अधिकाराने गायन करायचे.

5) आवडीचे गीतप्रकार :

खाँ साहेब चतुरस्त्र गायक होते. शास्त्रीय गायनाबरोबरच ते उपशास्त्रीय संगीतातील प्रकार गात असत. यामध्ये होरी, दादरा, कजरी, त्रिवट, गझल इत्यादि प्रकार ते बेमालूमपणे पेश करीत असत. भैरवीमधील 'बाजूबंद खुलखुल जाये', खमाज मधील 'न मानूँगी' ही ठुमरी ते आवडीने गायचे. ते अनवट राग सुद्धा विशेष अधिकाराने गायचे. यामध्ये मलुहा, पंचम, खट, सिंधूरा, रामगौरी इ. रागांचा उल्लेख करता येईल. 'प्रेमपिया' या टोपण नावाने त्यांनी अनेक रचना केल्या.

6) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

खाँ साहेबांनी अनेक शिष्य घडविले यात दिलीपचंद्र बेदी, शराफत हुसैन, सोहनी सिंग, श्री.ना.रातंजनकर, के.एल.सायगल, विश्वदेव चटर्जी, अझमत हुसैन खाँ, अताहुसैन व बशिर खाँ इ. नामवंत शिष्यांचा उल्लेख करता येईल.

7) मानसन्मान :

उस्ताद फैयाज खाँ यांनी केलेल्या अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून त्यांना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित केले. म्हैसूरचे नरेश कृष्णराव वाडियार हे खॉ साहेबांचे गाणे ऐकून प्रभावित झाले. त्यांनी खॉ साहेबांना 'सुवर्णपदक व आफताबे मौसिकी' (संगीतसूर्य) ही पदवी देऊन सन्मानित केले. बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड हेही खॉ साहेबांचे गाणे ऐकून प्रसन्न झाले. त्यांनी त्यांना 'ज्ञानरत्न' ही पदवी देऊन गौरविले तसेच त्यांची दरबारी गायक म्हणून नियुक्ती केली. त्यांच्या विविध ध्वनिफिती निघाल्या. आकाशवाणी केद्रांवरुन त्यांचे गाणे प्रसारित झाले तसेच विविध संगीत संमेलनातून त्यांनी आपले गाणे सादर केले.

8) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

खाँ साहेब शांत स्वभावाचे होते. तसेच त्यांचा स्वभाव दिलदार, मनमिळावू व आगत्यशिल होता. त्यांना कार्यक्रमातून अमाप बिदागी मिळाली परंतू त्यांनी सढळ हाताने गोरगरीबांना वाटून टाकली. शिष्यांना ते मुलाप्रमाणे वागवित असत. शिष्यांना ते सढळ हाताने विद्यादान करीत असत.

ते भावुक होते. महात्मा गांधीजीची हत्या झाल्यानंतर ते बडोदा आकाशवाणी केंद्रावर गेले.आकाशवाणी संचालकास ते म्हणाले, 'मला गावयाचे आहे. 'संचालकांनाही आनंद झाला. त्यांनी गाण्याची व्यवस्था केली. काय गाणार हे त्यांनी सांगितले नव्हते. त्यामुळे 'आता उस्ताद फैयाज खॉ गाणार आहेत',असे सांगितले त्यांनी गावयास सुरुवात केली. 'रघुपती राघव राजाराम .. ईश्वर अल्ला तेरोनाम' हे गांधीजीचे आवडीचे भजन गाऊ लागले. गातागाता त्यांच्या मनावरील नियंत्रण सुटले व त्यांच्या डोळ्यातून अश्रु वाहु लागले. हे त्यांच्या संगीताचे पवित्र रुप होते.

9) ¾µÖÛŒÖß´ÖŸ¾Ö :

खॉ साहेबांचे व्यक्तिमत्त्व भारदस्त व रुबाबदार होते. शरीर धडधाकट,भरपूर उंची व जबडा मोठा होता. ते नेहमी डोक्यावर काळी उंच टोपी घालायचे. कल्लेदार मिशा त्यांना शोभून दिसायच्या. अंगात शेरवानी , बोटांत अंगठ्या, हातात चांदीची मूठ असलेली काठी व पायांत पंपशू असायचे. त्यांना मिळालेली सर्व पदके ते अभिमानाने कोटावर लावायचे. अशा या रुबाबदारपणामुळे त्यांचे व्यक्तीमत्व खुलून दिसायचे.

10) ÃÖ´ÖÖ¸ü¯Ö :

ज्यांनी सढळ हाताने विद्यादान करुन अनेक शिष्य घडविले. ज्यांनी अथक परिश्रमाने आग्रा घराण्याची गायकी लोकप्रिय केली. ज्यांनी ३५० च्या वर रचना करुन भारतीय संगीतात भर टाकली असे उस्ताद फैयाज खॉ दोन वर्षे क्षयाने आजारी होते. यातच ५ नोव्हेंबर, १९५० रोजी बडोदा येथे त्यांचे देहावसन झाले. अशा थोर कलावंताचे कार्य भारतीय संगीत जगत कधीही विसरणार नाही.

विचित्र वीणा

4 हिराबाई बडोदेकर

जन्म : 29 ´Ö, 1905 **´ÖÑµÖã :** २० नोव्हेंबर, १९८९

1) प्रस्तावना :

'यत्र नार्यस्तु पुज्यंते रमन्ते तत्र देवता', असे ज्या देशात स्त्रियांबददल म्हटलं जायचे, त्या देशात पुर्वी स्त्रियांना मानाचे स्थान नव्हते. एक काळ असा होता की, स्त्रियांना स्वतंत्रपणे गाता येत नव्हते. गाणारी स्त्री ही स्त्रीत्वाला लागलेला कलंक आहे असे म्हटले जायचे. तसेच गाणारी स्त्री ही हमखास अकुलीनंच असते. ती समाजाला लागलेला कलंक आहे समजले जाई. अशी संकुचित दृष्टी असतानांही ज्यांनी घरसंसार सांभाळुन समाज धुरीनांना जिंकून घेत संगीत क्षेत्रात पदार्पण केले आणि सर्व स्त्रि कलावंताच्या आद्यगुरु होण्याचा बहुमान त्यांनी पटकविला. अशा या थोर कलावंत हिराबाई बडोदेकर यांचा जीवनपट खालीलप्रमाणे उलगडुन पाहता येईल.

2) जन्म व बालपण :

सांगितिक वारसा घेऊन जन्माला आलेल्या हिराबाईचा जन्म २९ मे, १९०५ रोजी मिरज येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव उस्ताद अब्दुल करीमखॉं तर आईचे नाव ताराबाई असे होते. हिराबाईना लहाणपणी चंपूताई असे म्हणत. वडील किराणा घराण्याचे अध्वर्यू तर आई उत्तम गायिका होती. अनुवंशिकतेने हिराबाईंकडे गायनाचा वारसा आला. घरात वडिलबंधू सुरेशबाबू माने, हिराबाई, कृष्णराव,सरस्वतीबाई राणे आणि कमल अशी ही पाच भांवडे. घरात वडिल थोर गायक असतांनाही हिराबाईना त्यांच्याकडुन गाणविद्या मिळाली नाही. वडिलांची इच्छा होती की हिराबाईने शिकुन डॉक्टर व्हावे परंतू आई ताराबाईना मात्र हिराबाईनी संगीत शिकून नावलौकिक मिळवावा असे वाटायचे.

3) गुरु व शिक्षण :

हिराबाईंचे प्राथमिक शिक्षण बंधु सुरेशबाबु माने यांच्याकडे झाले. त्यानंतर आईने हिराबाईना आग्रा घराण्याचे उस्ताद महम्मद खॉं यांच्याकडे संगीत अध्ययनासाठी पाठविले. पंरतू त्यांच्याकडे जास्त काळ शिक्षण घेता आले नाही त्यांनतर ताराबाईनी हिराबाईंना किराणा घराण्याचे उस्ताद वहिद खॉं यांच्याकडे सोपविले. उस्ताद वहिद खॉं हे उस्ताद अब्दुलकरिम खॉं यांचे भाचे होते. वहिद खॉं हे कडक शिस्तीचे होते. त्यांनी हिराबाईंकडून कसून रियाज करुन घेतला. हिराबाईंनीही अथक परिश्रमाने ,जिद्द व चिकाटीने गुरुकडील

ज्ञान आत्मसात केले. हिराबाईनी ठुमरीची तालीम गोहरजान यांच्याकडून घेतली तर नाट्यसंगीताचे मार्गदर्शन बालगंधर्व, सवाई गंधर्व व गोंविदराव टेंबे यांच्याकडून घेतले याचबरोबर बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी, शंकरबुवा, फैजमहम्मद खॉं व वझेबुवा यांच्याकडून सुध्दा त्यांनी मार्गदर्शन घेतले.

4) ‘ÖŸÖ»Ö»Ö ¯Öx¸üÁÖ´Ö :

हिराबाईंनी कठोर साधना केली. एकदा तोडी रागातील -ऋषभ बरोबर लागला नाही म्हणून त्यांना गुरुंची थप्पड खावी लागली. तरी रागाला न येता तंबोरा घेऊन त्यांनी ऋषभ लावून दाखविला. सहाजिकच गुरुंची शाबासकी मिळविली. आई ताराबाईनी सुध्दा हिराबाईंकडून भरपूर रियाज करवून घेतला. 'स्वराकडे लक्ष असू दे', या अब्दुल करिम खॉं साहेबांच्या मंत्राचे त्यांनी कटाक्षाने पालन केले.

5) गायनशैली :

हिराबाईंचा आवाज मधुर व सुरेल होता.किराणा घराण्याची सर्वच गाण वैशिष्ट्ये त्यांनी आत्मसात केली होती. त्यांची गायकी रसेली होती पण रंगेली नव्हती. अचूक स्वरफेक कल्पनाजन्य स्वरविलास, आलापचारी भरपूर, स्वर, ताल,लय व शब्दांवर हुकूमत, तार सप्तकातील षड्ज लावण्याची अनोखी रीत ,स्वच्छ दानेदार व नागमोडी गिरकी फिरकीच्या ताना इ.वैशिष्ट्यांनी त्यांची गायकी नटलेली होती. मैफलीत सुरुवातीला त्या आकर्षक व डौलदार पद्धतीने ख्यालाची मांडणी करायच्या. त्यानंतर छोटा ख्याल व तराणा पेश करायच्या. याशिवाय भजन, भक्तीगीते व भावगीते गाण्यातही त्यांना रस होता. पु.ल.देशपांडे म्हणतात, "हिराबाईचा सूर मला गाभाऱ्यातील नंदादिपाप्रमाणे तेवताना दिसतो."

6) योगदान :

हिराबाईनी गायनाची पहिली मैफल सजविली ती वयाच्या १६ व्या वर्षी १९२१ मध्ये पं. वि.दि.पलुस्करांनी आयोजित केलेल्या संगीत मैफलीत त्यांनी पटदीप राग सादर करुन श्रोत्यांची मने जिंकली. १९२१ साली त्यांनी नूतन संगीत विद्यालयाची स्थापना केली. त्या काळात एखाद्या धनिकाच्या घरी सुपारी देऊन मैफली व्हायच्या, परंतु हिराबाईंनी मात्र १९२४ साली एक धाडसी निर्णय घेतला. पुण्याच्या आर्यभूषण थिएटरमध्ये तिकीट लावून स्वतःच्या गाण्याचा कार्यक्रम केला. अनेकांनी दोन रुपयात गाणे विकत मिळत आहे अशी टिका केली. परंतु या टिकेला भीक न घालता त्यांनी हा प्रयोग यशस्वी करुन दाखविला. आज सर्वत्र तिकीट लावून कार्यक्रम होत आहेत. एका आगळ्यावेगळ्या मैफलीची मुहूर्तमेढ हिराबाईंनी रोवून संगीत जगताला एक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. हिराबाईच्या अनेक ध्वनिमुद्रिका प्रसारित झाल्या.

7) नाट्यक्षेत्रात पदार्पण :

गायनाबरोबरच त्यांनी काही नाटकातून भूमिका केल्या. ५ सप्टेंबर,१९२९ रोजी बॉम्बे थिएटर मध्ये यांनी सर्वप्रथम 'संगीत सौभद्र' या नाटकाचा प्रयोग केला. यात त्यांनी सुभद्रेची भूमिका वठविली. त्यानंतर हिराबाईंनी सुद्धा नाटक कंपनी सुरु केली. त्यात सर्व भावंडे काम करीत असत. हिराबाईंनी विद्याहरण, पुण्यप्रभाव, संशयकल्लोळ इ.नाटकात भूमिका केल्या. कांही दिवसांनी कर्जापोटी नाटक कंपनी बंद करावी लागली. कर्जवसुलीसाठी देणेकऱ्यांनी हिराबाईंना न्यायालयात उभे केले. हिराबाईंकडे तेवढे पैसे नव्हते. न्यायाधिशांनी त्यांना नादारीसाठी अर्ज करण्यासाठी सांगितले. तेंव्हा हिराबाई म्हणाल्या, "माझ्या गळ्यात सूर आहेत. ते माझे भांडवल आहे. मी लाचारी पत्करणार नाही." हिराबाईंनी अविश्रांत मेहनत करुन सावकाराचे कर्ज देऊन टाकले.

याच काळात त्यांनी कांही चित्रपटातूनसुद्धा भूमिका केल्या. त्यांनी प्रतिभा, सुवर्णमंदीर, संत जनाबाई इ. चित्रपटातून भूमिका साकार केल्या.

8) पुरस्कार :

1) १९२६ मध्ये पुण्याच्या किर्लोस्कर थिएटरमध्ये चुनीलाल मेहता यांनी त्यांना 'गानहिरा' ही पदवी बहाल केली.
2) दादासाहेब खापर्डे यांनी त्यांना 'गानकोकिळा' ही पदवी दिली.
3) १५ ऑगस्ट, १९४७ साली स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रगीत म्हणण्याचा पहिला बहुमान मिळाला.
4) १९४९ साली अफ्रिकेचा सांगितीक दौरा केला.
5) १९६५ साली संगीत नाटक अकादमीचा राष्ट्रीय पुरस्कार.
6) १९६६ साली महाराष्ट्र शासनाने चांदीची वीणा, शाल, श्रीफळ देऊन सत्कार केला.
7) १९७० साली भारत सरकारचा पद्मभूषण पुरस्कार.
8) १९७४ साली विष्णुदास भावे सुवर्ण पदक.
9) सूरसिंगार संसदेकडून तीन वेळा सत्कार व १० हजार रुपयांचे भवालका पारितोषिक.
10) १९७९ साली आय.टी.सी.तर्फे आचार्य पदावर नियुक्ती.
11) षष्ट्यब्दीपूर्ती निमित्त औरंगाबाद येथे मोठा सत्कार.

9) ×¿ÖÂµÖÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

हिराबाईंनी किराणा घराण्याची परंपरा जोपासण्यासाठी अनेक शिष्य निर्माण केले. यामध्ये त्यांच्या भगिनी सरस्वतीबाई राणे, जानकी अय्यर, माणिक वर्मा, मालती पांडे,

प्रभा अत्रे, सुलभा ठकार, शैलजा आपटे, मीरा परांजपे, बकुळ पंडित यांचा नामोल्लेख करता येईल.

10) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

हिराबाईंची वर्तणूक सोज्ज्वळ होती. त्यांनी संगीताला शालिनतेचा साज चढविला. कष्ट करण्याची तयारी, सहनशील वृत्ती, स्थिर बुद्धी, नितांत सामंज्यसपणा, बाणेदार वृत्ती इ. सद्‌गुण त्यांच्यात होते. ईश्वरावर श्रद्धा, तत्वनिष्ठा, त्याग, हजरजवाबीपणा इ. सद्‌गुणांचे मिलन म्हणजेच हिराबाई. छछोरपणा व थिल्लरपणा याचा लवलेशही त्यांच्यात नव्हता. त्या डोळस सौंदर्यशोधक व मितभाषी होत्या.

11) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

चित्रपट व रंगभूमीची सेवा करीत असतांना त्यांनी अविश्रांत मैफली चालूच ठेवल्या. त्यामुळे त्यांचा स्वर खेड्यापाड्यापर्यंत पोहंचला. ताराबाई, सुरेशबाबू आणि कृष्णराव यांच्या निधनानंतर २०-२५ माणसांच्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालविण्याची जबाबदारी त्यांनी समर्थपणे पेलली. एक समर्थ गायिका व एक आदर्श गृहिणी अशा दोन्ही भूमिका त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडल्या. वृद्धापकाळामुळे २० नोव्हेंबर, १९८९ मध्ये त्यांचे देहावसान झाले. त्या निघून गेल्या तरी त्यांच्या ध्वनिमुद्रिकांच्या माध्यमातून त्यांचा स्वर विलास आजही ऐकावयास मिळतो.

q q q q q

(सारंगी)

(व्हायोलिन)

(ÃÖ¸üÖ¤ü)

EEò®hE 4

¨É½É®É¹]ÉiÉÒ±É xÉÉ]Ö¬ºÉMÉÒiÉ

1) प्रस्तावना :

महाराष्ट्रीयन नाट्यसंगीताचा देदिप्यमान असा इतिहास आहे. भूतकाळात जाऊन आपण जेव्हा इतिहासाची सोनेरी पाने उलगडून पाहतो तेव्हा आपणास असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील नाटकाला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. अगदी इसवीसनपूर्व १४० मध्ये पतंजलींच्या महाभाष्यातसुद्धा अभिनय क्रियेचा उल्लेख सापडतो. यानंतर महर्षी भरतमुनींनी चार वेदांमधून अंश घेऊन त्याचे एकत्रीकरण केले व त्यापासून 'नाट्यवेद' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाला 'नाट्यशास्त्र' असे म्हणतात. या ग्रंथात नाट्यासंबंधी सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

वैदिक कालखंडातसुद्धा नाटक हा प्रकार अस्तित्वात होता. उत्सव, यात्रा यांतून नाटकांचे प्रयोग होत असत. या नाटकांना 'पारंपरिक रंगभूमी' किंवा 'लोकरंगभूमी' असे म्हणता येईल. संस्कृत नाटके आल्यानंतर सुद्धा ही रंगभूमी आपले अस्तित्व टिकवून होती. पूर्वीच्या काळी कठपुतळीच्या माध्यमातून नाट्याविष्कार होत असे. ही नाटके पौराणिक कथेवर आधारित असायची. यात संगीताचा पुरेपूर वापर केलेला †ÃÖÖµÖ“ÖÖ.

इसवीसनाच्या पहिल्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत संस्कृतमध्ये नाटके लिहिली गेली. त्यापूर्वी प्राकृत भाषेत नाटके लिहिली जात होती असे काही संशोधकांचे म्हणणे आहे. भास, कालिदास, भवभूमी असे महत्त्वाचे संस्कृत नाटककार सुरुवातीच्या दहा शतकांत होऊन गेले. संस्कृत नाटकांची परंपरा खंडित झाली तरी पारंपरिक रंगभूमी अस्तित्वात होती. भारताच्या विविध प्रांतांत विशिष्ट नाट्यप्रकार रूढ होते. उदा. आसामात अंकिया नाट, ओरिसात छाऊ, तामिळनाडूत भागवत मेळा, कोकणात दशावतार, राजस्थानात कठपुतळी, नौटंकी इ. यांवरून आपल्या देशात किती वेगवेगळ्या रूपांत रंगभूमी अस्तित्वात होती हे लक्षात येते.

महाराष्ट्रात तमाशा, गोंधळ, जागरण, भारूड, ललित इ. लोककला अस्तित्वात होत्या. यांतून सर्वसामान्य लोक आपले मनोरंजन करून घेत असत. परंतु सुशिक्षित लोकांच्या करमणुकीसाठी म्हणून व इंग्रजी नाटकांच्या प्रभावातून मराठीत लिखित नाटके आली. यातूनच एका नव्या रंगभूमीचा जन्म झाला.

विष्णुदास भावे यांनी 'ÃÖßÝÖö-Ã¾ÖµÖ¾Ö¸ü' हे नाटक रंगभूमीवर आणले. तेव्हापासून मराठी रंगभूमीचा अरुणोदय झाला असे म्हणता येईल. सुरुवातीच्या काळात नाटकांचा विषय हा पौराणिक असायचा. ही नाटके संगीताने परिपूर्ण असायची. अशा प्रकारे मराठी नाटक व संगीत असे एक समीकरण सुरुवातीपासूनच झाले होते. नाटकातील सूत्रधार हाच गायक असायचा. या काळातील नाटकात शास्त्रशुद्ध संगीत नसायचे. क्वचित एखाद्या साध्या रागाचा उपयोग व्हायचा. हे संगीत हरिदासी वळणाचे असायचे.

2) मराठी रंगभूमीचे कालखंड :

मराठी रंगभूमीवरील संगीताच्या वाटचालीच्या दृष्टीने इतिहासाचे चार खंडात विभाजन करता येईल.

1) इ.स.१८८० ते १९१० - किर्लोस्कर कालखंड
2) इ.स. १९११ ते १९३५ - खाडीलकर कालखंड
3) इ.स. १९३६ ते १९५५ - मराठी रंगभूमीच्या उत्कर्षाचा कालखंड
4) इ.स. १९५५ ते आजपर्यंत - मराठी रंगभूमीला नवसंजीवनी देणारा काळ.

या कालखंडापैकी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडाची माहिती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

3) किर्लोस्क र कालखंड :

मराठी रंगभूमीच्या विकासात अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे मोलाचे योगदान आहे. त्यांनी ३१ ऑक्टोबर, १८८० मध्ये 'अनभिज्ञ शाकुंतल' हे नाटक रंगभूमीवर आणले. प्रेक्षकांना समजणारी भाषा, नाटकातील प्रसंगांना अनुरुप नाट्यरचना त्यांनी केली. त्यांनी साकी, दिंडी, लावणी, भजने इ.च्या चाली नाट्यसंगीताला लावल्या. याचबरोबर त्यांनी नाटकातील पात्रांना गाणी म्हणण्याचा प्रघात पाडला. अशा अनेक प्रयोगांमुळे किर्लोस्करांना मराठी रंगभूमीचे जनक असे म्हटले जाऊ लागले. किर्लोस्करानंतर त्यांचे शिष्य गोविंद बल्लाळ देवल यांनी किर्लोस्करांची परंपरा पुढे चालविली. त्यांनी 'मृच्छकटीक' आणि 'संशयकल्लोळ' ही नाटके रंगभूमीवर आणली.

4) कोल्हटकरांचा कालखंड :

किर्लोस्करी संगीतात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला तो श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी ! पूर्वी सूत्रधार व नटीच्या प्रवेशाने नाटकाने सुरुवात व्हायची. परंतु त्यांनी मंगलाचरणाने नाटकाची सुरुवात केली. त्यांनी 'मूकनायक', 'मतीविकार', 'विरतनय' इ. नाटके रंगमंचावर आणली. ही सर्व नाटके सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडणारी होती. नवीन संगीत रुजविण्याचे कोल्हटकरांचे प्रयत्न यशस्वी झाले नाहीत. परंतु जो नवीन नाट्यप्रवाह त्यांनी सुरु केला त्याचा फायदा पुढील नाट्यसंगीताला झाला.

5) खाडीलकरांचा कालखंड :

मराठी रंगभूमीवर क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्याचे कार्य कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर यांनी केले. आत्तापर्यंत नाटककारच संगीत द्यायचे. परंतु खाडीलकरांना संगीताचे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांनी संगीत दिग्दर्शनाची जबाबदारी पं.गोविंदराव टेंबे यांच्यावर सोपविली. पं.गोविंदरावांनी अभिजात संगीताच्या चाली नाट्यपदांना दिल्या. 'मानापमान' या नाटकाला त्यांनी पुरब बाजाचे संगीत दिले. नाट्यसंगीताला बहराचा काळ आणला तो खाडीलकरांनीच. बालगंधर्वासारख्या कलावंतामुळे खाडीलकरांचे नाव पुढे आले.

6) राम गणेश गडकरी यांचे योगदान :

मराठी रंगभूमीला खतपाणी घालून वृद्धींगत करणारे कलावंत म्हणजेच राम गणेश गडकरी होत. त्यांनी 'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव', 'एकच प्याला' इत्यादि नाटके लिहीली. गंधर्व कंपनीने 'एकच प्याला' हे सामाजिक नाटक २०-२-१८९५ रोजी रंगभूमीवर आणले. यातील भाषा, संवाद, पदांना लावलेल्या चाली, बालगंधर्वांचे ऱ्हदयस्पर्शी गायन इ. मुळे हे नाटक लोकप्रियतेच्या अतिउच्च शिखरावर पोहंचले.

7) ²ÖÖ»Ö¯Ö™Ö“Öß ÃÖ¹ýÖ¾ÖÖŸÖ :

नाट्यसंगीताला सोन्याचे दिवस आले असतानाच १९३१ साली बोलपटांची सुरुवात झाली. त्यामुळे मराठी रंगभूमीवर जबरदस्त आघात झाला. नाट्यसंस्था बंद पडू लागल्या. रंगभूमीवरील कलावंत चित्रपटाकडे वळू लागले. स्वस्त व नवलाईमुळे श्रोते चित्रपटाकडे आकर्षित होऊ लागले. अशा अवस्थेत नाटकातील जुनेपण काढून नाविण्य आणण्याचा प्रयत्न झाला. 'नाट्यमन्वन्तर' या संस्थेत 'आंधळ्याची शाळा' हा प्रयोग सादर केला. नाट्यगीतांची संख्या दोनवर आणली. या काळात केशवराव भोळे, आचार्य अत्रे, मा.कृष्णराव व रांगणेकर यांनी रंगभूमी जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

8) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

पाहता पाहता १९४३ साली मराठी रंगभूमीचे शताब्दी वर्ष आले. या निमित्ताने हा शताब्दीमहोत्सव मोठ्या उत्साहाने साजरा करण्यात आला. पूर्वी लोकप्रिय झालेली नाटके पुन्हा सादर होऊ लागली. रसिकांच्या मनात संगीत नाटकांविषयी नव्याने आकर्षण निर्माण झाले. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळात संगीताचा विकास झाल्याचे दिसून येते.

q q q q q

|EEò®hE 5

MÉÒiÉ|ÉEòÉ®

¬Ö Ö¤|

1) **प्रस्तावना :** भारतीय संगीताची सुरुवात ही सामगायनापासून मानली जाते. ाामगायनानंतर प्रबंधगायकीचा जन्म झाला. भरतमुनींनी व शारंगदेवांनी आपल्या ग्रंथात प्रबंधगायकीचे वर्णन केलेले आहे. प्रादेशिक भाषांचा प्रसार होण्यापूर्वी प्रबंधाची रचना संस्कृत भाषेत केली जायची. प्रबंध म्हणजे एक प्रकारची बंदीश होय. यातूनच पुढे धृपद गायकीचा अविष्कार झाला. अशा या धृपद गायकीची माहिती पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

2) **उगम :** भरतमुनी व शारंगदेवांनी 'धृवागीति' व 'ध्रुव प्रबंध' या प्रकाराचे वर्णन केलेले आहे. याचबरोबर संस्कृत व प्राकृत नाटकांमध्ये 'ध्रुवा' या प्रकारची उदाहरणे सापडतात. यावरुन धृपदाचे मूळ या उपरोक्त गीतप्रकारातच आढळते. सध्या प्रचलित असलेल्या धृपद या गीतप्रकाराचा उगम १५ व्या शतकात ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोमर व त्याची पत्नी मृगनयनी यांनी धृपद या गीत प्रकाराचा अविष्कार केला. यानंतर अकबराच्या काळात तानसेन आणि त्यांचे गुरु स्वामी हरिदास, डागुर, नायक बैजू आणि गोपाल इ. गायकांनी धृपदाच्या रचना केल्या. हा काळ धृपद गायकीचा सुवर्णकाळ होता असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

3) **धृपदाच्या बाणी :** ज्याप्रमाणे ख्यालगायकीची घराणी आहेत. त्याचप्रमाणे धृपद गायनाच्या भिन्न शैलीवरुन धृपद गायकीचे चार प्रकार निर्माण झाले. या प्रकारांनाच धृपदाच्या चार बाणी (वाणी) असे म्हणतात.

1) **गोबरहारी बानी :** मियाँ तानसेन याने अकबराच्या काळात रुढ केलेल्या पद्धतीला 'गौडी' अथवा 'गोबरहारी बानी' असे म्हणतात. या शैलीला राजाचा दर्जा दिलेला आहे. ही भक्तीरसपूर्ण, लयप्रधान व प्रासादिक होती.

2) **खंडहार बानी :** राजा समोखनसिंह हे खंडार नावाच्या गावी रहात असत. त्यामुळे या शैलीला खंडहारबानी हे नाव मिळाले. या बानीला सेनापतीचा दर्जा दिलेला आहे.यामध्ये स्वर व शब्दांचे खंड पाडून गमक प्रयोगाने धृपदे गायली जात होती.

3) **डागुरबानी :** ब्रजचंद नावाचे कलावंत डागुर या गावी रहात होते. त्यामुळे या शैलीला डागुरबानी असे नाव पडले. या बानीला प्रधानाचा दर्जा आहे. यात स्वरांची बढत विशेष प्रकारची आहे. तसेच सादरीकरणातील रसभावदर्शन व लालित्य इ. ¾Öx¿ÖÂ™¶ ÆüÖêŸÖê.

4) **नोहारबानी :** श्रीचंद रजपूत नावाचे धृपदिये अकबराच्या काळात नोहार या गावी रहात होते. त्यामुळे या बानीचे नाव नोहारबानी असे पडले. या बानीला सेवकाचा दर्जा दिला जातो. जोरदारपणा, स्वरांची विचित्र मांडणी व वक्रगती ही याची वैशिष्ट्ये होती. थोडक्यात असे म्हणता येईल की १५५६ ते १६०५ या अकबराच्या काळात धृपदाच्या या चारबानी प्रचलित झाल्या.

4) **¾Öx¿ÖÂ™¶ :** धृपद हा गंभीर प्रकृतीचा गीत प्रकार आहे. हे गायन जोरकस, दमदार, पल्लेदार व आवेशपूर्ण असते. धृपदाचे चार भाग असतात.
१) स्थायी, २) अंतरा, ३) अभोगी, ४) संचारी

परंतु सध्या स्थायी व अंतरा अशा दोन भागात यांचे गायन होते. धृपदाची सुरुवात नोमतोमने होते. ही आलापी तालविरहित परंतु लययुक्त असते. ही आलापी मंद्र सप्तकापासून तार सप्तकापर्यंत केली जाते. धृपदात खटके, ताना किंवा चपळ स्वरसमूह दिसून येत नाही. त्याऐवजी मींड आणि गमकांचा प्रयोग दिसून येतो. ख्यालाप्रमाणे यात ताना घेतल्या जात नाहीत.

5) **साथसंगत व ताल :** धृपदाच्या साथीसाठी पखवाज व तंबोरे घेतले जातात. चौताल, तेवरा, सूलताल, ब्रह्मताल, मत्तताल व शिखरताल असे ताल धृपदाच्या साथीसाठी वापरले जातात. धृपदात तिहाई या प्रकाराला महत्त्व असते. धृपद गाण्याची एक विशिष्ट पद्धत आहे. बंदीश गायल्यानंतर लयीचे निरनिराळे प्रकार दाखविले जातात. त्यास पोषक अशी साथ पखवाजावर केली जाते. एकपटी बरोबरच दुप्पट, तिप्पट, चौपट व आड, बिआड अशी लयकारी केली जाते.

6) **¬Ö¯Ö¤üÖ“Öê ×¾ÖÂÖµÖ :** धृपद गायनाचा विषय ईश्वरभक्ती, राजाची स्तुती, निसर्ग वर्णन, बोधपर वचने असा असतो. धृपदांमधून शांतरस, भक्तीरस, वीररस व शृंगाररस दिसून येतो.

7) **ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :** या गीत प्रकारातून सांगीतिक सौंदर्याचा अविष्कार होतो. परंतु हे गायन ाकोरीबद्ध आणि हिशोबात बसवलेले असल्यामुळे सर्वांनाच याचा रसस्वाद घेता येत नाही. असे असले तरी डागर घराण्यातील कलावंत, पं.सियाराम तिवारी, पवार बंधू, गुंदेजा बंधू इ.कलावंत धृपद या गायकीचा प्रचार करीत आहेत.

¬Ö´ÖÖ¸ü

1) **प्रस्तावना :** राजा मानसिंह तोमर यांच्याच काळात धमार हा गीतप्रकार प्रचलित झाला. धमार हा गीतप्रकार धृपदाप्रमाणेच आहे. धमार याच तालात गायला जाणारा हा गीत प्रकार असल्यामुळे या गीतप्रकाराला धमार असे नांव पडले.

2) **उगम :** धमार या तालाच्या उत्पत्ती संदर्भात असे सांगितले जाते की, राज मानसिंह तोमर यांच्या ग्वाल्हेर या राज्यात विजय जंगम हे प्रमुख गायक होते. ग्वाल्हेर संगीत विद्यापीठाचे

ते प्रधान आचार्य होते. मानसिंह तोमर यांचा मृगनयनी हिच्याशी १४९२ साली विवाह झाला. यावेळी प्रसिद्ध गायक बैजू यांना आमंत्रित करण्यात आले होते. बैजुंचे अद्‌भुत संगीत ऐकून मानसिंह व मृगनयनी दोघेही प्रभावित झाले. किंबहुना मृगनयनीने तर बैजूकडून संगीत शिकण्याची इच्छा प्रकट केली. मानसिंहाने मृगनयनीसाठी बैजूची संगीत शिक्षक म्हणून नियुक्ती केली.

त्याप्रसंगी विजय जंगम यांना बैजूशी स्पर्धा करावी असे वाटले. म्हणूनच बैजूनेही धृपद शैलीसाठी अशा एका तालाची निर्मिती केली की ज्याची सम 'क' या अक्षराने होईल. त्या काळात प्रत्येक ताल 'ध' या अक्षराने सुरु व्हायचा. परंतु बैजूने सांगितले की मी या तालात 'ध' ला मारले म्हणून या तालाचे नाव 'धमार' असे ठेवले आहे. तेंव्हा पासून धमार हा ताल व गीतप्रकार संगीतात प्रचलित झाला.

3) **¾Öx¿ÖÂ™¶ : ** धृपदाप्रमाणे याही गीतप्रकाराची सुरुवात नोम्‌तोम्‌ने होते. यात लयकारीला विशेष महत्त्व असते. ही गायकी गमकयुक्त व जोरकस असते. मात्र धृपदाइतकी गंभीर नसते. हा गीतप्रकार चौदा मात्रांच्या धमार याच तालात गायला जातो. धृपदाप्रमाणे याचेही स्थायी व अंतरा असे दोन भाग पडतात.

4) **¬Ö´ÖÖ¸üÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ : ** धमारची रचना हिंदी व ब्रज भाषेत असते. या गीतप्रकारात राधाकृष्णाच्या रासलिला, श्रीकृष्णाचे बासरीवादनाची मोहिनी, गायीगुरांचे संमोहित होणे, फाल्गुन महिन्यातील ऋतु वर्णने असे विषय चित्रित केलेले असतात. होळी, रंग, अबीर गुलाल इ. होळी वाचक ¿Ö²¤ü ¬Ö´ÖÖ¸üÖŸÖ †ÃÖŸÖÖŸÖ.

5) **पक्की होरी व कच्ची होरी :** धमार या गीतामध्ये प्रामुख्याने होळीचे वर्णन असते. धमार या तालात गायल्या जाणाऱ्या या प्रकारास 'पक्की होरी' असेही म्हणतात. तर ठुमरी पद्धतीने गायल्या जाणाऱ्या गीत प्रकारास 'कच्ची होरी' असे म्हणतात. शक्यतो ही होरी दिपचंदी तालात गायली जाते.

6) **ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö : ** धृपद आणि धमार या गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये एकसारखीच आहेत. असे असले तरी केवळ तालात बदल केल्यामुळे हे दोन वेगवेगळे गीतप्रकार झालेले आहेत. या दोन गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये जरी सारखी असली तरी होळी या सणाचे वर्णन या गीत प्रकारात दिसून येते. या गीत प्रकारातून मैफलीत होळीचे रंग भरले जातात.

ख्याल

1) **प्रस्तावना :** भारतीय संगीताचा प्रवास हा जातिगायन, धृवागायन, प्रबंध, ध्रुपद-धमार आणि शेवटी ख्याल या प्रमाणे झालेला आहे. मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे धृपद-धमार हा गीतप्रकार मागे पडला व त्याची जागा ख्याल गायनाने घेतली. ख्याल ही शृंगार रसपूर्ण,

मधुर व शांत गायकी असल्यामुळे आजही ख्यालगायकी लोकप्रिय आहे. अशा या गीतप्रकाराची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

2) **अर्थ व व्याख्या :** ख्याल हा पर्शियन शब्द आहे. पर्शियन भाषेत ख्यालाचा अर्थ विचार किंवा कल्पना असा होतो. आज शास्त्रीय संगीत म्हणजेच ख्यालगायन असे समीकरण झाले आहे. "स्वतःच्या प्रतिभेने मुक्तपणे स्वर, ताल आणि शब्द यांच्या माध्यमातून रागाचे नियम सांभाळून सादर केलेला गीतप्रकार म्हणजेच ख्याल." असे ख्यालाबद्दल स्थूलमानाने म्हणता येईल.

3) **उगम :** तेराव्या शतकापर्यंत भारतीय संगीत एकच होते. उत्तरभारतीय आणि दक्षिण भारतीय संगीत असे भेद यात झालेले नव्हते. शारंगदेवांच्या काळात 'साधारण गीति' हा प्रकार प्रचलित होता. यातच ख्याल गायकीची बिजे सापडतात.

याच काळात मोगलांचे आक्रमण झाले. त्यांनी इरानी व मुस्लिम संगीत पद्धत भारतात आणली. त्याचा परिणाम भारतीय संगीतावर झाला. यातून अमीर खुसरो याने ख्यालगायकी प्रचारात आणली. तर कांहीच्या मते पंधराव्या शतकात जोधपूरचा सुलतान हुसेन शर्की याने ख्याल गायनाचा प्रथम अविष्कार केला. तिसरा मतप्रवाह असा आहे की महंमद शहा रंगीले याच्या दरबारात सदारंग व अदारंग हे दोन गायक होते. त्यांनी ख्याल गायनाच्या रचना केल्या. असे असले तरी या काळात ख्यालगायकीकडे कनिष्ठ गीत प्रकार म्हणूनच ¯ÖÖ×Æü»Öê •ÖÖŸÖ ÆüÖêŸÖê.

4) **ख्याल गायनाचे प्रकार :** ख्यालाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

सा) बड़ा ख्याल, रे) छोटा ख्याल.

ÃÖÖ) **बडा ख्याल** : विलंबित लयीत सादर केलेल्या बंदिशीस बडा ख्याल असे म्हणतात. याची सुरुवात रागवाचक स्वरसमूहाने होते. थोड्याशा आलापाने रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यानंतर विलंबित ख्यालाची स्थायी घेतली जाते. त्यानंतर तबलजी समेपासून विलंबित दमदार ठेका धरतो. त्यानंतर गायक मुक्त आलाप, बहलावे व स्वरसौंदर्याची मुक्त बरसात करुन ख्याल भरतो. गायकाला राग नियम सांभाळूनही पुष्कळ स्वातंत्र्य असते. त्यानंतर गायक अंतरा सुरु करतो. तारसप्तकात आवाज पोहंचेल त्या स्वरापर्यंत तो रागाचा विस्तार करतो. त्यानंतर बंदिशीचा अंतरा पूर्ण करतो व पुन्हा स्थायीचा मुखडा पकडतो. या पूर्वार्धानंतर ख्यालाच्या उत्तरार्धात तो लय वाढवून सरगम, बोलताना, तानांचे विविध प्रकाराने ख्याल सजवतो.

¸ü) **छोटा ख्याल :** मध्यलयीत किंवा दृतलयीत सादर केलेल्या बंदिशीस छोटा ख्याल असे म्हणतात. याचे स्थायी व अंतरा असे दोन भाग असतात. बडा ख्यालानंतर छोटा ख्याल गायला जातो. याची बंदीश स्वतंत्र असते. आलाप, ताना, बोलआलाप, बोलताना इ. अलंकारिक बाबींनी ख्याल नटविला जातो.

5) ख्यालाचा विषय : ख्याल गायनाचा विषय ईशस्तुती, राजाची स्तुती, ऋतुवर्णन, सासूसुनांचा कलह, श्रृंगाराच्या विविध छटा, बोधपर वचने इत्यादि ख्यालाचे विषय असतात. ख्याल हा ब्रज, हिंदी, पंजाबी व उर्दू भाषेत असतो. त्याची बंदिश संक्षिप्त असते. बडा ख्याल विलंबित लयीत सादर केला जातो. त्यामुळे तो विलंबित एकताल, झुमरा, तिलवाडा व तीनताल इत्यादि तालात गायला जातो. तर छोटा ख्याल त्रिताल, मध्य एकताल, झपताल, आडा चौताल व रुपक इ. तालात गायला जातो.

6) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖê : शांत, मधुर व शृंगाररसाने नटलेला हा गीतप्रकार आज लोकप्रिय झालेला आहे. धमार-धृपदाप्रमाणे जटील लयकारी नसल्यामुळे सर्वसामान्य श्रोतेही ख्याल गायकीकडे आकर्षित होतात. रागाचा परमोच्च बिंदु ख्यालातच साधला जातो.

Š´Ö¸üß

1) प्रस्तावना : ख्याल गायकीनंतर ठुमरी हा गीत प्रकार उदयास आला. ठुमरी हा उपशास्त्रीय संगीताचा प्रकार आहे. याची रचना सुमधुर असते. शृंगार रसाने परिपूर्ण असलेल्या ठुमरी या गीताची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

2) उगम : 'ठुमकणे' या क्रियापदाशी ठुमरी या शब्दाचा संबंध जोडला जातो. ठुमरी या गीतप्रकाराचा उगम हा प्राचीन काळातच झाला असावा. भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रात डोंबिका नृत्याचा उल्लेख सापडतो. याचबरोबर याच ग्रंथात 'लास्य' या शब्दाचा उल्लेख आहे. त्यामुळे ठुमरीचे मूळ या दोन गीतप्रकारात आढळते. कालिदासाच्या नाटकात 'चलित' नावाच्या नृत्याचा उल्लेख आहे. त्यातही ठुमरीचे मूळ शोधता येईल.

ठुमरी हा गीतप्रकार सुरुवातील नृत्याशी संबंधित होता. तत्कालीन बादशहांचे मनोरंजन करण्यासाठी कांही स्त्रिया साभिनय नृत्य करुन ठुमरी सादर करायच्या. १९ व्या शतकात अयोध्येचा नवाब वाजिदशाह याने या गीतप्रकाराला प्रोत्साहन दिले. त्याने 'अख्तरपिया' या टोपन नावाने अनेक ठुमरींची रचना केली.

3) ठुमरीची घराणे : १९ व्या शतकात ठुमरीची दोन घराणी प्रचारात आली.

१) पुरब अंगाची ठुमरी, २) पंजाब अंगाची ठुमरी

बनारस व लखनौ या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या ठुमरीला पूरब अंगाची ठुमरी म्हणतात. बोल बाट व बोलबनावाने ही ठुमरी नटविलेली असते. सरळ व शुद्ध स्वर रचनेने ठुमरीचा गोडवा वाढविला जातो. तर पंजाबी ठुमरी शृंगार रसाकडे झुकलेली असते. मुर्क्या, खटके, चमत्कृतिपूर्ण स्वरमालिका इ. बाबी पंजाबी अंगाच्या ठुमरीत दिसून येतात.

4) साथसंगत व ताल : या गीत प्रकाराच्या साथीसाठी तबला हे तालवाद्य आणि सारंगी, हार्मोनियम इ. स्वरवाद्ये वापरली जातात. ठुमरीचे स्थायी आणि अंतरा असे दोन भाग

असतात. ठुमरी ही शक्यतो दिपचंदी याच तालात गायली जाते. याबरोबरच अध्धा, पंजाबी, केहरवा आणि दादरा याही तालात ठुमरी गायली जाते.

5) राग व विषय : शब्दप्रधान असलेला ठुमरी हा गीतप्रकार खमाज, देस, काफी, तिलंग, भैरवी, पिलू इत्यादि रागात बांधलेला असतो. कृष्णलीला, शृंगारछटा व विरहिनीचे आर्त उद्गार इ. ठुमरीचे विषय असतात.

6) कलावंत : सिद्धेश्वरीदेवींनी ठुमरी या गीतप्रकाराला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. सिद्धेश्वरीदेवी बरोबरच रसूलन बेगम, गिरिजादेवी व बेगम अख्तर या पूरब अंगाची ठुमरी गायच्या. पंजाब अंगाची ठुमरी बडे गुलाम अली, त्यांचे बंधू बरकत अली खाँ हे गायचे. उ. अब्दुलकरीम खाँ यांनी सुद्धा एक वेगळ्या ढंगाची ठुमरी प्रचारात आणली.

7) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖê : आलाप, निरनिराळ्या मुर्क्या, खटके आणि हरकतींनी नटलेला ठुमरी हा गीतप्रकार सुरुवातीला जरी नृत्याशी संबंधीत असला तरी आज हा गीतप्रकार कथ्थक नृत्यात विविध भावमुद्रा व पदविन्यासासह सादर होतो. गाण्याच्या मैफलीतूनसुद्धा ठुमरी गायली जाते.

तराणा

1) प्रस्तावना : मनोरंजक, वैचित्र्यपूर्ण व उत्साहवर्धक गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय. या गीतप्रकाराला काव्याची मुळीच जोड नसते. यात शब्दांना महत्त्व असत नाही. नाहीतरी शास्त्रीय संगीतात शब्दांना महत्त्व कमीच असते. त्यामुळे तराणा सारख्या एका आगळ्यावेगळ्या गीत प्रकाराची भर पडल्याने भारतीय संगीत समृद्ध झाले आहे. अशा या गीतप्रकाराची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

2) व्याख्या : "शब्दांचा मुळीच उपयोग न करता तनन, देरेना, तारेदानी, ओदानी, द्रुतन, दिरदिर अशा सतारींच्या बोलांसारख्या निरर्थक पण नादयुक्त बोलांचा उपयोग करुन सादर होणारा शास्त्रीय संगीतातील गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय."

3) उगम : असे म्हटले जाते की अमीर खुसरो जेंव्हा भारतात आले तेंव्हा त्यांना येथील संस्कृत भाषेचे ज्ञान नव्हते. येथील गाणे ऐकून संस्कृत शब्दांऐवजी त्यांनी तनन, देरेना, धिरधिर अशा निरर्थक शब्दांना घेऊन एक उत्स्फूर्तपणे गीतप्रकार तयार केला. त्याचेच नाव तराणा पडले.

4) †£Ö : कांहीच्या मते पर्शियन भाषेत या निरर्थक बोलांना कांही तरी अर्थ आहे. तर कांहीच्या मते - 'श्री अनंत हरी' या प्रार्थनेचे ते विकृत स्वरुप आहे. हा गीतप्रकार जरी अर्थहीन असला तरी हा गीतप्रकार रसिकांना आनंद देऊन जातो. मध्यलयीत सुरु झालेला हा गीतप्रकार अतिद्रुत लयीत संपतो. यातील बोल निरनिराळ्या प्रकारे उच्चारुन लयकारी

दाखविल्यास या गीतप्रकाराला उठाव येतो. हा गीतप्रकार गाण्यासाठी विशेष तयारीची आवश्यकता असते.

5) ¾Öײ֙¶ : तराणा हा गीतप्रकार दृत व अतिदृत लयीत गायला जातो. त्यामुळे तबलावादकाची व गायकाची तयारी याचे दर्शन श्रोत्यांना घडते. यामध्ये तराण्याचे बोल दुप्पट केले जातात. काही वेळा हे बोल वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारुन लयकारी केली जाते. काही तराण्यांमध्ये पर्शियन शेर घालण्याचीही प्रथा आहे. उ.अमीर खाँ यांचे असे तराणे प्रसिद्ध आहेत. विलंबित लयीत सादर केल्या जाणाऱ्या तराण्यास 'ख्यालनामा' असे म्हणतात.

6) ªÖÖ»Ö ¾Ö ŸÖÖ»Ö : तिरकिट, धिरकिट, धातिधा, क्डान, धिरधिर इ. तबल्याचे बोल व धुमकिट, तिटकत, गदिगन असे मृदंगाचे बोल तराण्यामध्ये असतात. हा गीतप्रकार तीनताल, एकताल व क्वचित झपताल आणि आडा चारतालात गायला जातो.

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö : ग्वाल्हेर घराण्यातील कलावंत अत्यंत तयारीने तराणा हा गीतप्रकार सादर करतात. पं.वि.दि.पलुस्कर आणि त्यांचे शिष्य पं.विनायकबुवा पटवर्धन अत्यंत तयारीने तराणा गात असत. तराणा या गीतप्रकाराचा उपयोग चतरंग व त्रिवट या गीतप्रकारात केला जातो. तसेच काही चित्रपटातील गीतांमध्येही तराण्याचा उत्तम वापर करुन घेतलेला आहे.

भावगीत

1) प्रस्तावना : मराठी भावगीत काळानुसार कितीही जुनी झाली असली तरी आजही ती गीते मराठी मनाचा भाव व ऱ्हदयाचा ठाव अचूकपणे हेरतात. कारण मराठी भावगीताला साहित्यीक आणि सांगितीक असे दुहेरी परिमाण लाभले आहे.

2) उगम : इंग्रजांच्या आगमनाबरोबरच इंग्रजी साहित्यातील अनेक प्रकार भारतीय प्रादेशिक भाषेत उदयास आले. मराठी भाषेतही काव्याच्या क्षेत्रात भावगीताच्या रुपाने नवीन पर्व उदयास आले. इंग्रजीतील लिरिक या गीतप्रकारातून भावगीताचा उगम झाला. सुरुवातीच्या काळात केशवसुत, भा.रा. तांबे, गडकरी यांनी भावगीतासाठी मोलाचे योगदान दिले.

3) संगीतकार आणि कवींचे योगदान : मराठी भावगीताला सुमारे ७० ते ८० वर्षांची परंपरा लाभलेली आहे. भावगीताला प्रतिष्ठा मिळवून दिली ती गजाननराव वाटवे, बबनराव नावडीकर, हिराबाई बडोदेकर, माणिक वर्मा यांनी. अलीकडच्या काळात केशवराव भोळे, सुधीर फडके यांनी भावगीताला नवीन वळण दिले. सुधीर फडके यांनी संगीतकार व गायक या दोन्ही दृष्टीने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली. वसंत पवार, वसंत प्रभू, दत्ता डावजेकर, श्रीनिवास खळे, Çृदयनाथ मंगेशकर यांनी भावगीताला आधुनिक रुप देण्याचा प्रयत्न केला.

गीतानुकूल रचना करणाऱ्यांमध्ये ग.दि.माडगुळकर, मंगेश पाडगांवकर, शांता शेळके,

सुरेश भट, शांताराम नांदगांवकर, जगदिश खेबुडकर, प्रविण दवणे यांच्यासारख्या कवींचा उल्लेख करावा लागेल.

3) ¾Öײ֙¶ :

1) भावगीताला रागनियमांचे बंधन नसते. तसेच आलाप, ताना इ. चा प्रयोग वर्ज्य असतो.
2) उत्तम काव्य, अनुरुप चाल आणि सुरेल समजुतदार गायक या त्रयींची उत्तम जुळवणी म्हणजेच उत्तम भावगीत होय.
3) भावगीत ही दादरा, केहरवा, झपताल व रुपक इ. कमी मात्रांच्या तालात गायली •ÖÖŸÖÖŸÖ.
4) भावगीत गायकाची जबाबदारी फार मोठी असते. त्याला शास्त्रीय संगीताचे ज्ञान व साहित्याची जाण असणे आवश्यक आहे.
5) शब्दप्रधान गायकी असल्यामुळे गायकाने स्पष्ट शब्दोच्चार, अचूक शब्दफेक, भावनांची अभिव्यक्ती या गोष्टीकडे लक्ष पुरवावे लागते.
6) गायक जेंव्हा शब्दाचा अर्थ गातो तेंव्हाच खरे भावगीत गायले जाते असे म्हणतात.

4) ¾ÖÖª : भावगीत गायनाच्या साथीसाठी पूर्वी हार्मोनियम, तबला, व्हायोलिन व बासरी एवढी मोजकी वाद्ये घेतली जात असत. अलीकडे मात्र अनेक वाद्यांचा समावेश केलेला आढळतो. उदा. सिंथेसायझर, निरनिराळ्या प्रकारचे ड्रम्स, ॲक्टोपॅड, निरनिराळी सुषिर व घन वाद्ये वापरली जातात. तसेच गीताच्या सुरुवातीला व दोन कडव्यांच्या मध्ये वाद्यवृंदाची रचना केलेली असते.

5) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö : भावगीत हा मराठी मनाला भावणारा व आकृष्ट करणारा असा आधुनिक गीत प्रकार आहे. भावगीताची गोडी मराठी मनावर अजूनही आपली पकड घट्ट ठेवून आहे. लता मंगेशकर, आशा भोसले, हृदयनाथ मंगेशकर, अनुराधा पौडवाल, सुरेश वाडकर, अरुण दाते, श्रीधर फडके यांनी आपल्या परीस स्पर्शाने भावगीताचे सोने केले. थोडक्यात साहित्य आणि संगीत या दोन्ही दृष्टीने भावगीताचे स्थान अढळ आहे.

लोकसंगीत

1) प्रस्तावना : विविधतेत एकता हीच या राष्ट्राची विशेषता आहे. आपल्या देशात विविध जातीधर्मांचे, वंशसंप्रदायाचे लोक एकत्र राहतात. त्यामुळे त्यांचे विविध संगीतप्रकार सुद्धा पहावयास मिळतात. सर्व संगीताचे मूळ हे लोकसंगीतात आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. अशा या लोकसंगीताची माहिती खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

2) व्याख्या :

1) परंपरेने चालत आलेल्या संगीतास लोकसंगीत असे म्हणता येईल.

2) आपल्या बोली भाषेत सहज व उत्स्फूर्तपणे जी विविध प्रसंगानुरुप गीते रचली गेली त्यास लोकगीत अथवा लोकसंगीत असे म्हणता येईल.

3) लोकांनी लोकांसाठी लोकभाषेतून केलेले काव्य किंवा गीत म्हणजेच लोकसंगीत होय.

3) **उगम** : लोकसंगीताचा उगम हा वैदिक काळातच झाला. जन्म व विवाह प्रसंगी गायले जाणारे संगीत हे लोकसंगीतच होते. लोकसंगीताचा प्रभाव हा प्रत्येक काळात दिसून येतो. प्राचीन काळापासूनच आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी मानवाने गायन, वादन व नृत्याचा आधार घेतल्याचे दिसून येते.

लोकसंगीताची रचना सर्वसामान्य लोकांनीच केलेली आहे. हे लोक फार मोठे कलावंत नसतात. लोकगीतांची रचना अशिक्षित लोकांनी केल्यामुळे याची भाषा सुद्धा ग्रामीण असते. लोकगीतांच्या निर्मितीत पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांचे सुद्धा मोलाचे योगदान आहे.

4) **प्रकार :** लोकगीत, लोकनृत्य व लोकनाट्याच्या माध्यमातून लोकसंगीत पहावयास मिळते. महाराष्ट्रात भूपाळी, ओवी, वासुदेव, शेतकरीगीत, यामध्ये मोटेची गाणी, पेरणी, लावणी, यावेळी म्हटली जाणारी गीते, भारुड, तमाशातील लावणी, पोवाडा, गवळण, कोळीगीत, धनगरी नृत्य, वाघ्यामुरळी, भजन इ.प्रकार दिसून येतात.

भारताच्या इतर प्रांतातसुद्धा लोकसंगीताचे अनेक प्रकार पहावयास मिळतात. यामध्ये पंजाबचा भांगडा, आसामचा बिहू, उत्तरप्रदेशचा गरबा, राजस्थानचा दांडिया इ. प्रकारांचा उल्लेख करता येईल.

5) **×½ÖÂÖµÖ :** लोकसंगीत हे तत्कालीन जीवनाचा आरसा आहे असे म्हणतात. त्यामुळे जीवनाच्या सर्व अंगाला स्पर्श करणारे विषय लोकसंगीतात सामावलेले असतात. यात आशा, निराशा, सुख-दुःख, विरह, आनंद, ईर्षा इ. विषयांचे वर्णन दिसून येते. याचबरोबर विविध सणसमारंभ, विविध संस्कार, ऋतू, ऐतिहासिक घटना इत्यादिचे वर्णन यात असते.

6) **सादरीकरणाची पद्धत :** लोकसंगीत हे पारंपारिक पद्धतीनेच सादर केले जाते. सादरीकरण करतेवेळी पारंपारिक वेशभूषा, केशभूषा व रंगभूषा केली जाते. बसण्याची पद्धत, उभे राहण्याची रीत, नृत्याविष्कार इ. बाबी त्या त्या गीतप्रकारानुसार असते. याच्या सादरीकरणासाठी ढोल, ढोलक, ढोलकी, डफ, तुणतुणे, टाळ खंजेरी, बासरी, सनई इ. पारंपारिक वाद्ये वापरली जातात. बहुतेक लोकसंगीताचे प्रकार हे समूहानेच सादर केले •ÖÖŸÖÖŸÖ.

7) **¾ÖÖ×¿ÖÂ™¯ :**

1) लोकसंगीताची भाषा सरळ सोपी असते परंतु याचा अर्थ मात्र महान असतो.

2) लोकसंगीताचा कोणीही जनक नाही. अर्थात अमुक शैलीचा हा जन्मदाता आहे असे आपणांस सांगता येत नाही.

3) लोकसंगीत हे मानवाच्या संस्कृती व सभ्यतेवर प्रभाव पाडते.

4) लोकसंगीत हे देशाच्या संस्कृतीचे रक्षक आहे.

5) सर्वसामान्यांना भुरळ घालणारा संगीतप्रकार आहे.

6) लोकसंगीतात काव्याची अनेक कडवी असतात.

7) लोकसंगीताची धुन ही तीन ते चारच स्वरात स्वरबद्ध केलेली असते.

8) निसर्गदत्त आवाजाची देणगी असली तरी फारशी साधना न करता लोकसंगीताचे सादरीकरण केली जाऊ शकते.

8) **ÃÖ´ÖÖ¸üÖê :** प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या लोकसंगीताची लोकप्रियता आजही टिकून आहे. वेदकाळापासून ते चित्रपटांपर्यंत सर्वच काळात लोकसंगीताचा समर्थपणे उपयोग करुन घेतलेला आहे. परंतु रिमिक्सच्या नावाखाली आपले लोकसंगीत हरवणार नाही याची काळजी सर्वांनी घेणे गरजेचे आहे.

भजन

ईशभक्ती व सन्मार्गाचा उपदेश मानवाला करण्यासाठी थोर साधुसंतांनी रचलेली काव्ये म्हणजेच भजन होय. अभंगासारखा गीतप्रकार महाराष्ट्रात लोकप्रिय आहे. संत तुकाराम, नामदेव, एकनाथ, कबीर, मीराबाई, जनाबाई इ. साधुसंतांनी अनेक भजनांची रचना केली. या रचना समाजातील सर्वच घरात लोकप्रिय आहेत. देशातील शहरात व खेड्यात अनेक भजनी मंडळे दिसून येतात. ही भोळी भाबडी माणसे आपल्या प्रिय देवाची भक्ती या भजनातून करीत असतात. भजन सादर करीत असताना ते विविध रागात स्वरबद्ध केलेले असते. भजन या काव्याची रचना मराठी किंवा हिंदी भाषेत असते. तसेच ते त्या त्या प्रांतात त्या त्या भाषेतही भजनांची रचना केलेली असते. भजनाचा विषय ईशस्तुती किंवा जीवनाचे तत्वज्ञान हा असतो. भजनाच्या काव्याची तीन किंवा चार कडवी असतात. हा गीतप्रकार सामुदायिकरित्या तर काही वेळा वैयक्तिक गायला जातो.

भजनाच्या साथीसाठी मृदंग, तबला, टाळ, चिपळ्या, वीणा, एकतारी, हार्मोनियम इ. वाद्ये वापरली जातात. भजनासाठी 'भजनी ठेका' हा स्वतंत्र ठेका वापरलेला असतो.धुमाळी, दादरा, रुपक व काही प्रमाणात दिपचंदी इ.तालात भजने गायली जातात. अस्सल अभंगवाणी पंढरपूर येथे आजही ऐकावयास मिळते. पं.भीमसेन जोशी यांचा संतवाणी हा कार्यक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रात लोकप्रिय आहे. याच बरोबर पं.अनुप जलोटा, पं.अजित कडकडे यांच्यासुद्धा अनेक भजन गायनाच्या ध्वनीफिती आज उपलब्ध आहेत व लोकप्रियही आहेत.

q q q q q

EEò®hÉ 6

´ÉÉt´ÉMÉÔEò®hÉ

प्रस्तावना :

भारतातील कोणत्याही शास्त्राचा विचार करतांना त्याला धर्माची जोड दिली जाते. वाद्यांचा इतिहास पाहतांना सुद्धा पुराणकाळाचा आधार घ्यावाच लागतो. विविध वाद्यांचा देवीदेवतांशी संबंध जोडला आहे. शंकराच्या हातातील डमरु, सरस्वतीच्या हातातील वीणा, नारदाच्या हातातील चिपळ्या, श्रीकृष्णाच्या हातातील बासरी, विष्णुच्या हातातील शंख इ. वाद्यांचा देवीदेवतांशी संबंध दिसून येतो. याचाच अर्थ भारतीय संगीतातील वाद्यांना प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे.

भरतमुनीच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथात वाद्यांचे गट पाडून त्याचे सुटसुटीत वर्गीकरण केले आहे. या ग्रंथात भरतमुनींनी २८ व्या अध्यायात वाद्यांचे चार प्रकारात वर्गीकरण केले आहे.

१) घनवाद्य, २) अवनद्ध वाद्य, ३) सुषिर वाद्य, ४) तत् वाद्य.

या चार वाद्यांच्या प्रकारांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे पाहता येईल.

1) **घनवाद्य :** "दोन कठीण पृष्ठभाग एकमेकांवर आघात करुन जी वाद्ये वाजविली जातात. त्या वाद्यांना घन वाद्ये असे म्हणतात."

◆ **उगम :** पूर्वीच्या काळी अश्मयुगात माणूस शिकार करुन आपली उपजीवीका भागवित असे. शिकार करतांना सुरुवातीला दगडाचा वापर करण्यात आला. शिकार करतांना कदाचित एक दगड दुसऱ्या दगडावर आदळला असावा. त्यातून एका विशिष्ट अशा ध्वनीची निर्मिती झाली असावी. यातूनच घनवाद्यांची निर्मिती झाली. माणूस प्रगत होत गेला तसतसा वाद्यांचाही विकास होत गेला. सुरुवातीच्या दगडाची जागा लाकडाने घेतली. उदा. टिपऱ्या त्यानंतर भरीव द्रव्य म्हणजे तांबे, पितळ, लोखंड याचा उपयोग झाला असावा. कदाचित वाळलेल्या शेंगा खुळूखुळू वाजतात हे जेंव्हा माणसाच्या लक्षात आले तेंव्हा घुंगरु व खुळखुळ्यासारख्या वाद्यांचा उगम झाला असावा.

◆ **घनवाद्ये :**

–ÖÖ•Ö	x“Ö¯ÖÓµÖÖ	जलतरंग
x™¯Ö ·µÖÖ	घुंगरु	घंटातरंग
‘Ö™Ö	ट्रॅंगल	™ÖÔ
पियानो	ÃÖÜÖ¸	»Öx–Ö´Ö

◆ **घनवाद्यांचे महत्त्व :** घनवाद्ये ही केवळ साथसंगतीसाठीच भारतीय संगीतात प्रचारात आली. टाळ, चिपळ्या, झांज, घुंगरु इ. वाद्यांना स्वतंत्र वादनाचा दर्जा प्राप्त होऊ शकला नाही. लोकसंगीत, समूहसंगीत, भजन, लोकगीते व नृत्यप्रकारात या वाद्यांचा उपयोग साथसंगतीसाठीच केला जातो.

2) **अवनद्ध वाद्ये :** "जी वाद्ये आतून पोकळ असतात व ज्यांचे मुख चमड्याने मढविलेले असते अशा गटातील वाद्यांना अवनद्ध वाद्य असे म्हणतात."

◆ **उगम :** शास्त्रीय दृष्टिकोनातून या वाद्यांचा उगम प्राचीन काळातच झाला असावा. शिकार केल्यानंतर एखाद्या प्राण्याची चामडी वाळत घातली असावी ती वाळल्यानंतर त्याच्यावर कशाचा तरी आघात झाला असावा. यातूनच एका विशिष्ट प्रकारच्या ध्वनीची निर्मिती होते हे जेंव्हा मानवाच्या लक्षात आले तेंव्हापासून अवनद्ध वाद्याची निर्मिती झाली असावी.

ऋग्वेदात भूदुंदुभी, द्रवप, केतुमत इ. चर्मवाद्यांचा उल्लेख आहे. जमिनीत खोल खड्डा खणून त्याच्यावर बैलाचे कातडे ताणून बसवायचे व बैलाच्या शेपटीच्या गोंड्याने त्याच्यावर आघात करुन हे भूदुंदुभी वाद्य वाजवायचे असा उल्लेख ऋग्वेदात केलेला आहे. हे वाद्य यज्ञ-यागादि प्रसंगी वाजविले जायचे.

◆ **अवनद्ध वाद्य :**

>´Ö¹ý	मृदंग	ŸÖ²Ö»ÖÖ
नगारा	œÖ»Ö	ढोलक
>±ú	ढोलकी	ŸÖÖ¿ÖÖ
खंजेरी	ÃÖ²ÖÔ	मृदंगम्

◆ **अवनद्ध वाद्यांचे महत्त्व :** घनवाद्यांच्या तुलनेत अवनद्ध वाद्यांना भारतीय संगीतात महत्त्वाचे स्थान आहे. सुरुवातीच्या काळात धृपद, धमार या गायकीच्या साथीसाठी मर्यादित असलेले पखवाज हे वाद्य आज स्वतंत्र पखवाज वादनासाठी लोकप्रिय आहे. उत्तर भारतात त्यानंतर तबला हे तालवाद्य जन्माला आले. हे वाद्य साथसंगती बरोबरच स्वतंत्रवादनासाठीही लोकप्रिय आहे. इतर वाद्ये लोक संगीताच्या साथीसाठी ¾ÖÖ¯Ö¸»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ.

3) **ÃÖ×ÂÖ¸ ¾ÖÖª :** "जी वाद्ये हवेच्या साह्याने वाजविली जातात त्या वाद्यांना सुषिर वाद्य असे म्हणतात."

◆ **उगम :** शास्त्रीय दृष्टिकोनातून या वाद्यांच्या उगमासंदर्भात असे म्हणता येईल की बांबूच्या बनातून सुसाट सुटलेले वारे व एखाद्या बांबूला असलेले नैसर्गिक छिद्र याचा संयोग झाला असावा. यातून सूं - सूं - असा आवाज आला असावा. हे जेंव्हा मानवाच्या

लक्षात आले तेंव्हा सुषिर वाद्यांचा उगम झाला असावा.

वेदकाळात वेणू, गोधा, सुणव, नाळी, नालिका इ.वाद्ये फुंकून वाजविली जायची याचा उल्लेख सापडतो. प्राचीन काळात वेणू व वीणाच्या वाद्यांना खूप महत्त्वाचे स्थान होते. 'नारदीय शिक्षा' या ग्रंथात एक श्लोक आहे. या श्लोकावरुन सामगायनातील स्वर सप्तक वेणू वाद्यातील मध्यम स्वरापासून सुरु होऊन गांधार, ऋषभ, षड्ज, धैवत, निषाद, पंचम अशा क्रमाने संपत असे. यावरुन वेदकाळात सुषिर वाद्यांना कसे महत्त्व होते हे लक्षात येते.

◆ ÃÖ×ÂÖ¸ü ¾ÖÖª :

वेणु	शिंग	अलगोजा
²ÖÖÃÖ¸üß	क्लौरोनेट	पुंगी
ŸÖãŸÖÖ¸üß	हार्मोनियम	×¿ÖÙ¼ÖÖ
ŸÖ¸üÆüß	शहनाई	ÃÖ¤ü¸üß

◆ ÃÖ×ÂÖ¸ü ¾ÖÖªÖÓ“Öê ´ÖÆü¢¾Ö : भारतीय संगीतात जन्म पावलेली सनई व बासरी या वाद्यांना अमाप लोकप्रियता मिळाली. उ.बिस्मिल्ला खाँ साहेबांनी तर सनई या वाद्याला भारतरत्नाचा मुकुट चढविला. हार्मोनियम हे पाश्चात्यांनी भारतात आणलेले वाद्य परंतु हे वाद्य साथसंगतीसाठी भारतीय संगीतात अनिवार्य होऊन बसले आहे. शंख, तुतारी, पुंगी, शिंग इ. वाद्ये लोक संगीताची साथ करण्यासाठी उपयोगी आहेत.

4) ŸÖŸÖ¾ÖÖª : "जी वाद्ये तारा छेडून वाजविली जातात अशा वाद्यांना तत् वाद्ये असे म्हणतात." कांही तज्ज्ञांच्या मते वितत वाद्ये हा वाद्यवर्गीकरणाचा पाचवा गट आहे.

5) ×¾ÖŸÖŸÖ¾ÖÖª : 'जी वाद्ये गज, बो किंवा कमानीच्या साह्याने तारेवर घर्षण करुन वाजविली जातात. अशा वाद्यांना वितत वाद्ये असे म्हणतात.'

◆ **उगम :** शास्त्रीय दृष्टिकोनातून या प्रकारच्या वाद्यांचा उगम कसा झाला याबाबतीत असे मत आहे की, शिकार करतांना धनुष्याचा वापर केला जायचा. धनुष्याची दोरी ताणून सोडली जायची. तेंव्हा या दोरीच्या टणत्कारातून सूं%‡% †ÃÖê †ÖÌÖê•Ö – ााला असावा. त्यातूनच सुषिर वाद्यांचा उगम झाला असावा.

सिंधू संस्कृतीत सुद्धा कांही मुद्रांवर कमानदार वीणांची चित्रे सापडतात. वेद काळात सुद्धा ऋचांचे पठण करतांना यजमान स्त्रिया वीणांची साथ करीत असत असे उल्लेख वेदात सापडतात. कर्करी, वीणा, कांडवीणा, कौषशीर्ष वीणा, अवधारित वीणा, बाण असे वीणांचे अनेक प्रकार अस्तित्वात होते. बाण हे शंभर तारा असलेले ¾ÖÖª ÆüÖêŸÖê.

◆ ŸÖŸÖ¾ÖÖª :

वीणा	तुणतुणे	ÃÖŸÖÖ¸ü
ÃÖ¸üÖê¤ü	ŸÖÓ²ÖÖê¸üÖ	गिटार
एकतारी	“ÖãŸÖÖ¸ü	²Ö»Öê²Ö»Öê

◆ ×¾ÖŸÖŸÖ¾ÖÖª :

व्हायोलिन	×¤ü»Ö¹ý²ÖÖ	सारंगी
‡ÃÖ¸üÖ•Ö	¸ü²ÖÖ²Ö	रावणहत्था

◆ ŸÖŸÖ ¾ÖÖªÖÓ“Öê ´ÖÆü¢¾Ö : कधीकाळी सिंधू संस्कृतीपासून प्रचलित असलेले वीणा हे वाद्य आज दिसेनासे झाले आहे. त्याऐवजी आज सतार हे सर्वात लोकप्रिय वाद्य वीणा गटाचे प्रतिनिधीत्व करीत आहे. याचबरोबर सरोद, विचित्रवीणा इ. वाद्ये आज प्रचारात आहेत. वितत् वाद्यांमध्ये रबाब, दिलरुबा, इसराज ही वाद्ये नष्ट झाली आहेत. सारंगी सारखे वाद्य पूर्वी साथीसाठी अनिवार्य होते परंतु हेही वाद्य आज दिसेनासे झाले आहे. स्वराधारासाठी पूर्वी एकतारी, तुंबरी ही वाद्ये वापरीत असत व त्यातूनच १६ व्या शतकात तंबोऱ्याचा जन्म झाला. तंबोऱ्याशिवाय आज कुठलीही मैफल अपूर्ण आहे.

q q q q q

(²ÖÖÃÖ¸üß)

(ÃÖŸÖÖ¸ü)

वाद्यांचे वर्णन

1) तानपुरा :

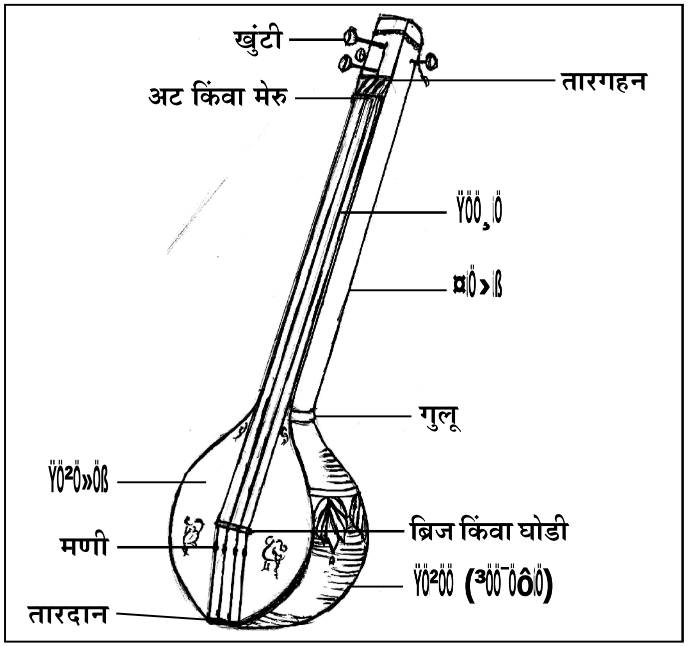

तानपुरा या वाद्याला तंबोरा असेही म्हणतात. हे वाद्य अतिशय प्राचीन असून नारदाच्या हातात असलेले वाद्य तंबोरी म्हणजेच तंबोऱ्याचा लहान प्रकार असावा. तंबोऱ्याच्या भोपळ्याला तुंबा असे म्हणतात. त्यावरुन तंबोरा हा शब्द प्रचारात आला असावा.

♦ **तंबोऱ्याचे विविध भाग :**

1) **³ÖÖê¯ÖôÖ :** तंबोऱ्यामध्ये लहानमोठ्या आकाराच्या कडू भोपळ्याचा उपयोग केलेला असतो. यास तुंबा असे म्हणतात. हा वाळवून याचा अर्धगोल भाग तंबोऱ्याकरिता वापरतात.

2) **ÛÖ²Ö»Öß :** भोपळ्याच्या चपट्या भागावर जी लाकडी तबकडी बसवलेली असते त्यास तबली असे म्हणतात. यावरच घोडी किंवा ब्रिज बसवलेला असतो.

3) **×²ÖÏ•Ö :** तबली पासून अंदाजे दोन बोटे उंच चौकोनी आकाराचा ब्रिज बसवलेला असतो. या ब्रिजला घोडी असे म्हणतात. या पट्टीवर सारख्या अंतरावर चार खाचा असून त्यातून तंबोऱ्याच्या चार तारा भोपळ्याच्या खालच्या बाजूला नेलेल्या असतात.

4) **तारदान :** तंबोऱ्याच्या घोडीपासून खाली येणाऱ्या तारा घालण्यासाठी चार छिद्रे असलेली हस्तीदंताची पट्टी बसवलेली असते. तिलाच तारदान असे म्हणतात.

5) **¤ü›ß :** तंबोऱ्याचा भोपळा आणि तबली यांना लांब आणि आतून पोकळ असलेली दांडी बसवलेली असते. ही अंदाजे साडेतीन फूट लांब असते. ही दांडी अर्धगोलाकार असून तिचा पुढील भाग चपटा असतो.

6) **ÃÖÖ−ÖÖ :** तंबोऱ्याचा भोपळा व दांडी जेथे जोडलेली असते त्या भागास सांधा किंवा गुल असे म्हणतात.

7) **´Öê¹ý :** दांडीच्या दुसऱ्या टोकापासून अलीकडे चार-पाच इंचावर दोन हस्तीदंती पट्ट्या असतात. त्यापैकी पहिल्या पट्टीवर तारांकरिता किंचीत खाचा असतात. त्यातून तारा ओवून खुंट्यावर गुंडाळण्यात येतात.

8) **तार गहन :** अटीच्या मागे खुंट्याकडील बाजूकडे एक ते दीड इंच अंतरावर एक पट्टी असते. या पट्टीला चार छिद्रे असतात. या पट्टीलाच तारगहन असे म्हणतात.

9) **खुंट्या :** तंबोऱ्याच्या चार तारांना बांधण्यासाठी चार छिद्रे असतात. या छिद्रात खुंट्या खोचलेल्या असतात. तंबोऱ्याच्या तारा स्वरात लावण्याच्या वेळी त्यांचा ताण कमी जास्त करण्यासाठी या खुंट्यांचा उपयोग होतो.

10) **मणी :** तंबोऱ्याची घोडी आणि तारदान या मधील उताराच्या जागेवर तारांमधून ओवलेले चार मणी असतात. तारा स्वरात लावण्याच्या वेळी अचूक स्वर मिळविण्यासाठी याचा उपयोग होतो.

11) **•Ö¾ÖÖ¸üß :** घोडीवर तारांना चिटकून खालच्या बाजूला चारही तारांना बारीक सुताचे किंवा रेशमी धाग्याचे तुकडे असतात हे धागे मागेपुढे करुन तारामधून झंकार निर्माण होतो.

12) **ÛÖÖ¸üÖ :** ÛÖ²ÖÖ-µÖÖ»ÖÖ “ÖÖ¸ü ÛÖÖ¸üÖ †ÃÖÛÖÖÛÖ. ÛÖ²ÖÖ-µÖÖ“Öß ¯ÖÆü»Öß ÛÖÖ¸ü Æüß ¯Ö“Ö´Ö µÖÖ Ã¾Ö¸üÖÛÖ जुळवितात. ही तार पंचरसी धातूपासून बनविलेली असते. त्यानंतरच्या दोन तारा या मध्य सप्तकाच्या षडजात जुळवितात. यांना जोड तारा असे म्हणतात. या पोलादापासून तयार केलेल्या असतात. तर शेवटची तार मंद्र सप्तकाच्या षडजात जुळविलेली असते. हिला खर्जाची तार असे म्हणतात. ही तार पितळ अथवा तांब्यापासून बनविलेली असते.

अशा या तंबोऱ्याचा उपयोग शास्त्रीय गायनाच्या साथीसाठी होतो. तंबोऱ्यामुळे गायनास पोषक असे वातावरण निर्माण होते. यात जरी चार तारा असल्या तरी गायकासाठी आवश्यक असलेले सर्वच स्वर यातून निर्माण होतात. स्वरातील अखंडपणा टिकवून ठेवण्यासाठी या वाद्यांचा उपयोग होतो.

2) हार्मोनियम :

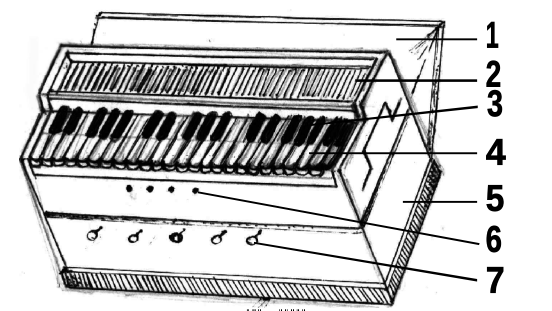

1) ÆÖŸÖÖ ³ÖÖŸÖÖ
2) स्वरपट्टीवरील ताण
3) काळी पट्टी
4) ¯ÖÖœü¸üß ¯Ö¼üß
5) कॅबिनेट
6) ×¾Ö¿ÖÂÖ Ã¾Ö¸ü¯Ö™ü™ü¶Ö
7) Ã™üÖ¯ÖÃÖ

वाद्यवर्गीकरणाप्रमाणे हार्मोनियम या वाद्याचा समावेश सुषिर वाद्यात केला जातो. या वाद्याला मराठीत सुसंवादिनी असे म्हणतात. 'हार्मोनी' या शब्दापासून हार्मोनियम असे नाव या वाद्याला पडले आहे. या वाद्याचा मूळ उगम पाश्चात्य देशातील असूनही हे वाद्य भारतीय संगीतात लोकप्रिय झालेले आहे.

♦ हार्मोनियमची रचना :

1) **कॅबिनेट :** हे एक लाकडी पातळ फळ्यांपासून तयार केलेले खोके असून ते सिसम, देवदार इ. लाकडापासून तयार केलेले असते. यालाच कॅबिनेट असे म्हणतात. याचे बुड लाकडी पातळ फळीने बंद केलेले असते. या फळीवर जाड स्प्रिंग बसविलेली असते. यावर पोटभाता पक्का बसविलेला असतो.

2) **Ã™üÖ¯ÖÃÖ** : कॅबिनेटच्या आतील फळीवर चार किंवा पाच मोठी छिद्रे असतात. या छिद्रावर लाकडाच्या चौकोनी झडपा बसवलेल्या असतात. या झडपा लांब सळयांनी जोडलेल्या असतात. या सळया फळीतून बाहेर काढलेल्या असतात. त्यांना पुढे दर्शनी भागावर बटने लावलेली असतात. यालाच स्टॉपर्स असे म्हणतात. हे स्टॉपर्स पुढे ओढल्यास झडपा उघडून आतून हवा वर येते आणि स्टॉपर्स आत नेल्यास –Ö>¯ÖÖ ²ÖÓ¤ü ÆÖêŸÖÖŸÖ.

3) **स्वरफलक** : खोक्याच्या वरच्या बाजूला स्वर फळीच्या चौकटीचे आच्छादन असते. या चौकटीचे दोन भाग करण्यात येतात. यावर भात्याच्या बाजूने डावीकडून उजवीकडे क्रमाक्रमाने लहानलहान होत गेलेली छिद्रे विशिष्ट अंतरावर ठेवलेली असतात.

4) **Ã¾Ö¸ü¯Ö¼üµÖÖ :** हार्मोनियमच्या स्टॉपर्सच्या बाजूने डावीकडून उजवीकडे अशी स्वरपट्ट्यांची ओळ तयार केलेली असते. जितके स्वर हार्मोनियम मध्ये असतील तेवढीच संख्या या स्वरपट्टीची असते. या स्वरपट्ट्यांवर एक लाकडी लांब पट्टी बसवलेली असते. या स्वरपट्ट्या पितळी धातूच्या ताणाने स्वरफळीच्या छिद्रांवर घट्ट बसविलेल्या असतात. या ताणांची क्रिया स्प्रिंगप्रमाणे होते. पट्टी दाबली असतांना छिद्रावरुन ती तार उचलली जाते व बोट उचलल्यानंतर ती पूर्वावस्थेत येते.

5) **रीड किंवा सूर :** हार्मोनियममधील आवाज हा रीडवर हवेचा दाब पडल्याने उत्पन्न होतो. त्यामुळे रीड हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा समजला जातो. हवेचा दाब रीडवर पडल्याने ही पट्टी आंदोलित होते व आवाज बाहेर पडतो. या रीड्सच्या गुणवत्तेप्रमाणेच हार्मोनियमची गुणवत्ता व किंमत ठरत असते.

6) **की बोर्ड** : स्वरपट्ट्यांच्या स्टॉपर्सच्या बाजूने असलेल्या स्वरपट्ट्यांनाच की बोर्ड असे म्हणतात. यावर काळ्या व पांढऱ्या पट्ट्या असतात. काळ्या पट्ट्या रुंदीने कमी असून किंचीत वर आलेल्या असतात. यावरुन काळी १ किंवा काळी २, काळी ४, काळी ५ अशा तऱ्हेची परिभाषा रुढ झालेली आहे.

हार्मोनियम हे वाद्य साथीसाठी योग्य किंवा अयोग्य या बाबतीत मतभेद आहेत. पं. गोविंदराव टेंबे व पं.आप्पा जळगांवकर यांच्यासारख्या दिग्गज कलावंतांनी या वाद्याला भारतीय संगीतात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करुन दिले. आज शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत व लोकसंगीताच्या साथीसाठी हे वाद्य अनिवार्य होऊन बसले आहे.

(हार्मोनिअम)

(ŸÖ²Ö»ÖÖ)

3) Ÿö²ö»öö :

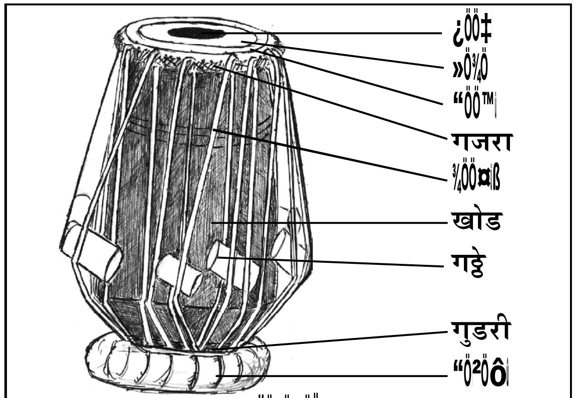

Ÿö²ö»öö

अवनद्ध वाद्यांमध्ये लोकप्रिय असलेले वाद्य म्हणजे तबला. हे वाद्य तबला व डग्गा या दोन वाद्यांचे मिळून बनले आहे. तबल्याला दायाँ तर डग्ग्याला बायाँ असे म्हणतात. सर्वप्रथम आपण तबल्याच्या विभिन्न अंगाचे वर्णन पाहू या.

†) Ÿö²ö»öö :

1) **खोड :** सिसम, सागवान, खैर, बिजासाग, फणस, आंबा अशा झाडाच्या बुंध्यापासून तबल्याचे खोड बनवितात. याचा आकार वरच्या बाजूने निमुळता होत गेलेला असतो. वरील भागाचा व्यास ६" (इंच) असतो तर खालचा भाग ९" चा असतो. या खोडाची उंची साधारणपणे १ फुटाची असते. हे खोड आतून कोरलेले असते.

2) **¯ö›ß :** तबल्याचे मुख ज्या चामड्याने मढवलेले असते त्यास पुडी असे म्हणतात. ही पुडी बकऱ्याच्या दोन चामड्यांपासून बनवलेली असते. ही चामडी कमावलेली असते. पुडीवर शाई, लव व चाट इ. भाग असतात.

3) **¿öö‡ :** लोखंडाचे चूर्ण, सरस किंवा मैद्याची खळ, कोळशाची पावडर ह्यांच्या मिश्रणापासून शाई तयार करतात. ही शाई सुरुवातीला ओली असते. ती पुडीच्या मध्यभागी बसवलेली असते. शाईचे एकावर एक असे पातळ थर दगडाच्या मऊ गोट्याने घासून बसवितात. दगडाच्या घर्षणाने ओली शाई वाळते व सरस किंवा मैद्याच्या खळीमुळे ती पुडीवर घट्ट चिटकून बसते. शाईमुळे तबला एका सुरात होण्यास मदत होते. शाईचा थर पातळ असेल तर तबला उंच स्वरात लागतो. शाईचा थर जाड असेल तर तबला खालच्या स्वरात लागतो.

4) **»ö¾ö :** शाईच्या व चाटीच्या मध्ये एक इंच रुंदीची जी गोलाकार पट्टी असते तिला लव असे म्हणतात.

5) **“öö™ :** लवेच्या बाजूला एक इंच रुंदीची जी गोलाकार पट्टी असते तिला चाट असे म्हणतात.

6) **गजरा -** पुडीला गोलाकार बाजूने गुंफून ठेवण्यासाठी गजरा केलेला असतो. हा गजरा चामड्याच्या वादीपासून केलेला असतो. हा सुंदर दिसावा यासाठी वादीबरोबरच प्लॅस्टिकच्या पातळ पट्टीचा वापर केलेला असतो. यावर १६ घरे व ६४ छिद्रे असतात. याच्या १६ छिद्रांतून वादी ओवलेली असते.

7) **¾öö¤ü ß :** पुडी तबल्याच्या मुखावरुन हालू नये यासाठी गजऱ्याच्या छिद्रातून जी चामड्याची लांब पट्टी ओवलेली असते त्यास वादी असे म्हणतात. ही वादी गठ्ठयांवरुन तबल्याच्या तळाशी असलेल्या गुडरीला व पुन्हा वर गजऱ्यात अशा प्रकारे वरखाली गुंफलेली असते. ही वादी अखंड असते.

8) **गठ्ठे :** तीन इंच लांबीचे व एक इंच जाडीचे दंडगोलाकार गठ्ठे हे तबल्याच्या पुडीवरील ताण कमी अधिक करण्यासाठी वापरले जातात. हे गठ्ठे वादीखाली दबलेले असतात. तबल्याला ८ गठ्ठे असतात.

9) **गुडरी :** तबल्याच्या तळाशी वादीपासून किंवा लोखंडाच्या सळईपासून एक कडे तयार केलेले असते. त्यास गुडरी असे म्हणतात. गुडरीतून वादी गजऱ्यात ओवली जाते व गजऱ्यातून पुन्हा गुडरीत ओवली जाते.

यामुळे पुडीवरील ताण कायम राहतो. तसेच गुडरीमुळे तबला चुंबळीवरुन हालत नाही.

²ö) डग्गा :

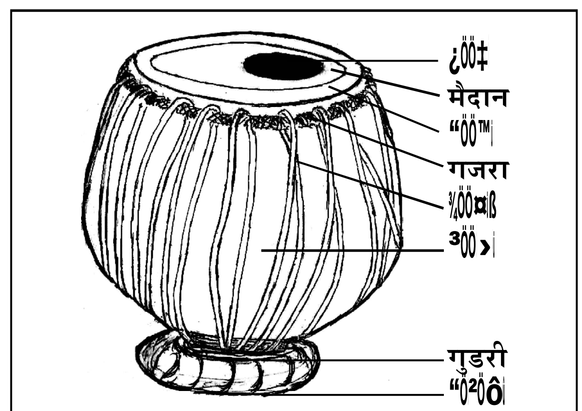

डग्गा

1) ³ÖÖ›ü : डग्याचे भांडे हे पितळ, तांबे व लोखंड इ. धातूपासून बनवलेले असते. यावर वातावरणाचा परिणाम होऊ नये यासाठी या भांड्याच्या बाहेरील बाजूने इलेक्ट्रो पेंटींग (स्टीलचे पॉलिश) केलेले असते. हे भांडे अर्धगोलाकार असून आतील बाजूने पोकळ असते. कधी कधी हे भांडे लाकूड व मातीपासूनही तयार केलेले असते. हा डग्गा तीन आकारात असतो.

१) मोठ्या आकाराचा २) मध्यम आकाराचा ३) लहान आकाराचा

2) ¯Ö›üß : तबल्याप्रमाणेच याचीही पुडी असते, जी भांड्याच्या मुखावर मढवलेली असते. यावर शाई, मैदान व चाट इत्यादि अंगे असतात.

3) ¿ÖÖ‡Ô : ज्याप्रमाणे तबल्यावर शाई असते तशीच शाई डग्याच्या पुडीवर बसवतात. परंतु ही शाई तबल्याप्रमाणे पुडीच्या मध्यभागी न लावता एका बाजूने लावलेली असते.

4) **मैदान :** तबल्यामध्ये लव असते तर डग्यावरील लवेच्या भागाला मैदान असे म्हणतात. कदाचित तबल्याच्या लवेपेक्षा डग्याची लव अधिक पसरट असल्यामुळे याला मैदान म्हणतात.

5) **गजरा :** वादी व प्लॅस्टिकच्या पातळ पट्टीचा वापर करुन हा गजरा तयार केलेला असतो. यातूनच वादी ओवलेली असते.

6) ¾ÖÖ¤üß : पुडीवरील ताण कायम ठेवण्यासाठी वादीचा उपयोग होतो. काही वेळा वादीऐवजी दोरीचा प्रयोग केला जातो.

7) **गुडरी :** तबल्याप्रमाणेच डग्याच्या तळाशी लोखंडी कडी किंवा चामड्यापासून एक कडे तयार केलेले असते त्यालाच गुडरी असे म्हणतात.

8) **गादी :** ऊन, वारा व पावसापासून पुडीचे संरक्षण व्हावे यासाठी तबल्यावर व डग्यावर एक गादी बांधलेली असते. ही गादी कापसापासून तयार केलेली असते. ही तबल्याच्या व डग्याच्या पुडीवर बसावी यासाठी तिला कपड्याचे बंध केले असतात.

9) “Öã²ÖôûÖ : तबला व डग्याची जोडी हव्या त्या स्थितीत बसण्यासाठी चुंबळीचा उपयोग केला जातो. ही चुंबळ कापडी पिशवीमध्ये कापूस किंवा मऊ गवत घालून तयार केलेली असते. तबला चुंबळीवर ठेऊन वाजविल्यामुळे तबल्यातून अपेक्षित नादध्वनी निर्माण होते.

q q q q q

|ÉEò®hÉ 7

+ÉvÉÊxÉEò ºÉMÉÒiÉÉiÉÒ±É |ÉEòÉ®

वृंदवादन

1) **प्रस्तावना :** वृंदवादन म्हणजेच वाद्यवृंद होय. यालाच इंग्रजीमध्ये ऑर्केस्ट्रा असे म्हटले जाते. "उत्तमोत्तम वादकांनी विविध वाद्यांसह एकत्रित येऊन पद्धतशीरपणे मनोरंजक, शिस्तबद्ध पद्धतीने, सूरबद्ध, तालबद्ध रचना सादर करणे म्हणजेच वृंदवादन होय."

वृंदवादन हा तसा पाश्चात्य संगीतातील प्रकार. परंतु भारतात सुद्धा वृंदवादनाला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. भारतीय संगीत हे 'मेलडी' तत्वावर आधारित आहे. एकानंतर एक स्वर घेणे म्हणजेच 'मेलडी' होय. तर पाश्चात्य संगीत हे 'हार्मनी' या तत्वावर आधारलेले आहे. 'हार्मनी' म्हणजेच 'स्वरमेळा'. यात एकाच वेळी अनेक स्वर घेतले जातात. याला इंग्रजीत 'कार्डस' असे म्हणतात. त्यामुळे पाश्चात्य संगीतात ऑर्केस्ट्राला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.

2) **पाश्चात्य वृंदवादन :** पाश्चात्य वृंदवादनामध्ये अनेक वाद्यांचा आणि तांत्रिक साधनांचा उपयोग केला जातो. अनेक वादक एकत्र येतात. एखादी रचना कशी वाजवायची आहे याचा आराखडा केला जातो. प्रत्येक वादकाला त्याचे स्वरलेखन करुन दिले जाते. यामुळे विविधतेत एकतेचा अविष्कार घडतो. याचा परिणाम वादन प्रभावी होते.

3) **भारतीय वृंदवादन :** भारतीय वृंदवादनाला सुद्धा प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. पाणिनी यांच्या अष्टाध्यायी या ग्रंथात समूह वादनासाठी 'तूर्य' हा शब्द वापरलेला आहे. भरतमुनींनी सुद्धा 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथात वृंदवादनाचे प्रकार, वादकाची बसण्याची पद्धत, व्यासपीठ इ.चा उल्लेख केलेला आहे. भरतमुनींनी वृंदवादनासाठी 'कुतप' हा शब्द वापरलेला आहे.

कर्नाटक संगीतात सुद्धा वृंदवादनाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या समूहवादनाला 'तालवाद्य कचेरी' असे म्हटले जाते.

4) **वृंदवादनाचे महत्त्व :** पूर्वीपासूनच मंदीरमध्ये होणाऱ्या आरत्या, स्तोत्र, विविध उत्सव प्रसंगी घंटा, शंख, नगारे, चौघडे, ढोल, तुताऱ्या, मृदंग, टाळ, वीणा, चिपळ्या इ.वाद्ये वाजविली जायची. तसेच राजामहाराजांच्या मनोरंजनासाठी, त्यांच्या मिरवणुका, पालख्या व शोभायात्रेसाठी विविध वाद्ये वाजविली जायची. यावरुन भारतीय संगीतात वृंदवादनाला महत्त्वाचे स्थान होते हे सिद्ध होते.

5) **भारतीय वृंदवादनाचे आधुनिकीकरण :** भारतीय वृंदवादनाला जरी प्राचीन परंपरा लाभलेली असली तरी सध्या आपले वृंदवादन पाश्चात्य संगीतावरच अवलंबून आहे. मागील शतकात आपल्या राजामहाराजांना पाश्चात्यांच्या वृंदवादनाची भुरळ पडली व तसे प्रयोग भारतात व्हायला सुरुवात झाली. यात उस्ताद अल्लाउद्दिन खाँ, पं. रविशंकर, पं.पन्नालाल घोष, उ.अलिअकबर खाँ यांनी पाश्चात्य वृंदवादन भारतात रुजविण्याचे कार्य केले. तर अलिकडच्या काळात विजय राघवराव, अनिल विश्वास, शंकर जयकिशन, लक्ष्मीकांत प्यारेलाल इ.कलावंतांनी वृंदवादन विकसित केले.

6) **चित्रपट व वृंदवादन :** चित्रपट संगीतात सुद्धा वृंदवादनाचा समर्थपणे उपयोग केला जात आहे. यात पाश्चात्य व भारतीय संगीताचा मिलाप घडवून फ्युजन म्युझिक तयार केले जात आहे. सध्या विज्ञानाच्या वाढत्या प्रगतीमुळे व अत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे वृंदवादनात आमूलाग्र बदल होत आहेत. सध्या वृंदवादनाच्या रचनेत संगणकाचा सुद्धा वापर कौशल्याने केला जात आहे.

♦ **वाद्यवृंद रचनेचे नियम :**

1) वृंदवादनावर वाजविली जाणारी गत अथवा धून सर्व वादकांना अवगत असावी.
2) वादन करण्यापूर्वी सर्व वाद्ये एका स्वरात जुळवून घ्यावीत अन्यथा वादन बेसूर होऊ शकते.
3) वृंदवादनाची रचना भारतीय संगीतावर आधारित असेल तर भारतीय वाद्यांचा पुरेपूर वापर करावा.
4) वाद्याच्या वादन गुणधर्मानुसार वादकाची बैठक व्यवस्था करावी जेणेकरुन वादन करणे सुलभ होईल.
5) वादन करतेवेळी वादकाजवळ एकाग्रता, शिस्त, प्रसंगावधान व आत्मविश्वास इ.गुण असावेत.
6) वृंदवादन हे समूहाने सादर केले जाते. त्यामुळे त्याचा रियाज होणे आवश्यक आहे.
7) वृंदवादनातील सर्व वादकांनी संगीत दिग्दर्शकाच्या सर्व सूचनांचे पालन करावे.
8) सादरीकरण करतांना निर्दोष ध्वनी व्यवस्था व योग्य सभागृहाची निवड करावी.
9) संगीत दिग्दर्शक हा अनुभवी असावा. त्याच्याजवळ आकर्षक व रंजक रचनांचे 3ÖÖ>Ö¸ü †ÃÖÖ¾Öê.

♦ **ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :** पाश्चात्य देशात केवळ वृंदवादनाच्या रचना केल्या जातात. श्रोतेही त्या रचनांचा मन:पूर्वक आस्वाद घेतात. त्या मानाने भारतात मात्र केवळ वृंदवादनांच्या रचनांचा प्रचार झालेला नाही. असे असले तरी पार्श्वगायन, पार्श्ववादन, चित्रपट इ.मध्ये वृंदवादनाचा प्रभावी वापर केलेला दिसून येतो. वृंदवादनांच्या आवश्यकतेनुसार पाश्चात्य संगीतातील काही बाबी जरुर घ्याव्या. परंतु पाश्चात्यांच्या वृंदवादनात आपले स्वर्गीय संगीत लुप्त होणार नाही याची काळजी घ्यावी.

समूहगान

1) **प्रस्तावना :** अनेक व्यक्तींनी एकत्र येऊन एखादा गीतप्रकार सूरबद्ध, तालबद्ध व लयबद्ध पद्धतीने सादर करणे म्हणजेच समूहगान होय. अगदी वैदिक काळापासून आपल्या देशात समूहगायनाचा उगम झाला. सामवेदातील विविध यज्ञादि प्रसंगी मंत्राचे पठन करण्यासाठी तीन ऋषी असायचे. यातील प्रमुख ऋषीला उद्गाता म्हटले जायचे. इतर दोन ऋषी 'हो' या प्रकारे खर्ज स्वर देऊन मुख्य गायकाला तानपुऱ्याप्रमाणे साथ करायचे.

2) **प्रकार :** भरतमुनींनी समूह गायनाचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. यामध्ये उत्तमवृंद, मध्यमवृंद व कनिष्ठ वृंद याचा उल्लेख दिसून येतो. पाश्चात्य देशात सुद्धा समूहगायनाची विशेष परंपरा आहे. नाताळप्रसंगी नववर्षप्रसंगी व विवाह प्रसंगी विविध प्रार्थना समूहाने गाण्याची प्रथा आहे. पाश्चात्य संगीतात समूहगायनाचे तीन प्रकार आहेत.

1) **कोरस म्युझिक** - यात गायक गायिकांची संख्या अमर्यादित असते.

2) **क्वायर म्युझिक**- यात गायक गायिकांची संख्या मर्यादित असते. हा गीतप्रकार धार्मिक प्रसंगी गायला जातो.

3) **ग्लिक्लब म्युझिक** - या संगीत प्रकारात हौशी व शौकीन गायकांचा समावेश असतो. यात राष्ट्रीय, सामाजिक आणि लोकप्रिय गीतांचे गायन केले जाते.

3) **सादरीकरणाची पद्धत :** समूह संगीताचे सादरीकरण करतांना रचना आकर्षित व्हावी यासाठी मेलडी व हार्मनी या तत्वांचा उपयोग केला जातो. समूह गायनाच्या सादरीकरणात गायकांच्या गुणधर्मानुसार काही ओळी पुरुष, काही ओळी स्त्रिया तर काही ओळी दोघे मिळून गातात. याच बरोबर काही ओळी स्त्रिया षड्जात, पुरुष पंचमात गातात तर याच वेळी वाद्यवृंद मध्यमात साथ करुन चमत्कृती साधत असते. आशा भोसले यांनी गायिलेले 'उषःकाल होता होता' हे समूहगीताचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

4) **स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान :** देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये राष्ट्रभक्तीपर समूहगीतांचे मोलाचे योगदान आहे. 'वंदे मातरम्....' सारख्या ओजस्वी गितासाठी हजारो विरांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. 'विजयी विश्व तिरंगा प्यारा...', 'सारे जहाँ से अच्छा.....', 'भारत हमारा देश है.....', ' गर्जा जयजयकार क्रांतीचा....' इ. समूहगीते राष्ट्रभक्तीची भावना प्रज्वलित करण्यासाठी उपयुक्त ठरली.

5) **स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकास :** स्वातंत्र्यानंतर समूहगायनाचा एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार झाला. पं. विजयचंद्र मौदगल्य यांनी 'गांधर्व क्वायरची' स्थापना केली. यामुळे समूहगीताला एक वेगळे वळण मिळाले. देशातील सर्वच भाषेतील गीते एकत्रित करुन ती

समूहाने सादर केली. आकाशवाणी व दूरदर्शनवरुन समूहगीतांचा प्रचार होऊ लागला. 'सागरा प्राण तळमळला.....', 'जयोस्तुते....' यासारख्या समूहगीतांना पं. हृदयनाथ मंगेशकर यांनी स्वरबद्ध केले. त्यामुळे समूहगीताला एक नवीन परिमाण लाभले. वसंत देसाई यांनी 'एक सूर - एक ताल ' हा समूहगीताचा कार्यक्रम शाळाशाळांमधून सादर केला.

6) समूहगायन रचनेचे सिद्धांत :

ÃÖü) साहित्यिक तत्व : समूहगीताचे काव्य चाल देण्यायोग्य छंदबद्ध असावे. गीताचा अर्थ सोपा असावा. विषयाला अनुरुप शब्दरचना असावी. भाषा सरळ, सोपी परंतु भावार्थ महान असावा. त्यामुळे समूहगीत श्रोत्यांच्या मनाची पकड घेते. समूहगीताची साहित्यिक रचना करतांना राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, ऐतिहासिक प्रसंगाचे वर्णन इ. विषयांचा अंतर्भाव करावा जेणेकरुन ऐकणाऱ्यांना प्रेरणा व स्फूर्ती मिळेल.

¸ü) सांगीतिक तत्व : समूहगीताला चाल लावतांना ती सोपी असावी. स्वर, ताल व लयीकडे कटाक्षाने लक्ष द्यावे. विविध वाद्यांचा पुरेपूर व अनुरुप वापर करावा. रचना आकर्षित होण्यासाठी मेलडी व हार्मनी या तत्वाचा वापर करावा. समूहगायनाचा उपयोग समूहावर प्रभाव टाकण्यासाठी होतो. त्यामुळे प्रभावी स्वररचना करावी. राष्ट्रीय संस्कृती व राष्ट्रीय विचार प्रतिबिंबित करण्यासाठी समूहगीताचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे गीताला अनुरुप चाल देणे आवश्यक आहे.

ग) समूहाची विभागणी : पुरुष व स्त्रियांच्या आवाज गुणधर्मानुसार कोणत्या ओळी पुरुषांकडे व कोणत्या ओळी स्त्रियांकडे द्यावयाच्या आहेत याचा विचार संगीत दिग्दर्शकाने करावा. यामुळे कोणाच्या आवाजावर ताण पडत नाही, तसेच या स्वरमेळ्यात जी चमत्कृती साधत असते त्यातून श्रोत्यांना निर्भेळ आनंद मिळत असतो.

´ü) संगीत दिग्दर्शक : संगीत दिग्दर्शक हा संगीताचा उत्तम जाणकार असावा. तो कल्पक व प्रतिभासंपन्न असावा. समूहाला हाताळण्याचे कसब त्याच्याकडे असावे.

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö : वैयक्तिक संगीताप्रमाणे भारतात समूहगायनाचा म्हणावा तसा प्रचार व प्रसार झालेला नाही. परंतु खऱ्या अर्थाने चांगले विचार समाजात रुजविण्यासाठी राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, अंधश्रद्धा निर्मूलन व सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समूहगीतेच प्रभावी ठरतात यात शंकाच नाही.

q q q q q

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

(†) रिकाम्या जागा भरा. (कोणत्याही पाच)

1) हिराबाईचा जन्म .... या गावी झाला.
2) सयाजीराव गायकवाड यांनी उ. फैयाज खाँ यांना .... ही पदवी दिली.
3) .... हा संगीतमय वेद आहे.
4) .... हा जनक घराणा आहे.
5) तबला हे वाद्य .... वाद्यवर्गीकरणात येते.
6) .... हा भक्तीरसप्रधान गीतप्रकार आहे.
7) पाश्चात्य संगीत हे .... तत्वावर आधारलेले आहे.

^ç¢Ö¸ü

१) मिरज २) ज्ञानरत ३) सामवेद ४) ग्वाल्हेर ५) अवनद्ध ६) भजन ७) हार्मनी

8) सामवेदातील मुख्य गायकास .... असे म्हणतात.
9) भारुड हा .... संगीताचा प्रकार आहे.
10) .... हे जयपूर घराण्याचे आद्यप्रवर्तक आहेत.
11) भरतमुनींनी .... हा ग्रंथ लिहिला.
12) .... या गावी पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकरांचा जन्म झाला.
13) तराणा या गीतप्रकाराचा अविष्कार .... यांनी केला.
14) .... ही उस्ताद अल्लादिया खाँ यांची जन्मतारीख आहे.

^ç¢Ö¸ü

८) उद्‌गाता ९) लोकसंगीत १०) मनरंग ११) नाट्यशास्त्र १२) बेडग १३) अमिर खुसरो १४) १० ऑगस्ट, १८५५

15) अनेक व्यक्तींनी एकत्र येऊन सादर केल्या जाणाऱ्या गायन प्रकारास .... असे म्हणतात.
16) उस्ताद अब्दुल करीम खाँ हे .... घराण्याचे कलावंत होते.
17) इंग्रजीतील लिरीक या गीतप्रकारातून .... हा गीतप्रकार जन्माला आला.
18) .... च्या काळास संगीताचे सुवर्णयुग मानले जाते.
19) निरर्थक शब्दांची गुंफन केलेल्या गीतप्रकारास .... असे म्हणतात.
20) मध्यलयीत सादर केलेल्या बंदिशीस .... असे म्हणतात.
21) 'अष्टाध्यायी' या ग्रंथात समूह वादनासाठी .... हा शब्द वापरला आहे.

^ç¢Ö¸ü

१५) समूहगान १६) किराणा १७) भावगीत १८) अकबर १९) तराणा २०) छोटा ख्याल 21) ŸÖãµÖÔ

22) धातुपासून बनविलेल्या वाद्यांना .... असे म्हणतात.

23) एकच प्याला या नाटकाचे लेखक .... हे आहेत.

24) प्रेमपिया या टोपन नावाने .... यांनी बंदिशी केल्या.

25) वृंदवादनाला इंग्रजीत .... असे म्हणतात.

26) स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रगीत म्हणण्याचा पहिला मान.....यांना मिळाला

27) भारतीय संगीत हे .... तत्वावर आधारलेले आहे.

28) विष्णुदास भावे यांनी .... हे नाटक रंगभूमीवर आणले.

^¢Ö¸ü

२२) घनवाद्य २३) अण्णासाहेब किर्लोस्कर २४) उ. फैयाज खाँ २५) ऑर्केस्ट्रा २६) हिराबाई बडोदेकर २७) मेलडी २८) सीता स्वयंवर

29) उ. मंजी खाँ हे .... यांचे सुपुत्र आहेत.

30) भरतमुनींनी वृंदवादनासाठी .... हा शब्द वापरला आहे.

31) ख्यालगायकीची मुख्य .... घराणी आहेत.

32) हार्मोनियम हे वाद्य ....वाद्यवर्गीकरणात येते.

33) मुघल काळाची सुरुवात ....या सुलतानापासून मानली जाते.

34) महाभारतात अर्जुनाबरोबरच .... हा संगीताचा तज्ज्ञ होता.

35) तबल्याला .... गड्डे असतात.

^¢Ö¸ü

२९) उस्ताद अल्लादिया खाँ ३०) कुतप ३१) चार ३२) सुषिर ३३) बाबर ३४) श्रीकृष्ण 35) †Öšü

36) इ.स .... ते ...... हा किर्लोस्करांचा कालखंड आहे.

37) महाराष्ट्रात ग्वाल्हेर गायकीचा प्रचार..... यांनी केला.

38) उस्ताद फैय्याज खाँ यांच्या वडिलांचे नाव ....असे होते.

39) ¬Ö¯Ö¤üÖ“µÖÖ ÃÖÖ£ÖßÃÖÖšüß ....Æü ¾ÖÖª ¾ÖÖ¯Ö¸ü»Öê •ÖÖŸÖê.

40) ´Ö¾ÖÖŸÖß, †Ö¡ÖÖ»Öß Æüß .... †ÖÆêüŸÖ.

41) .... हा बादशहा संगीताचा विरोधी होता.

42) व्यंकटमुखी यांनी .... थाटांची निर्मिती केली.

^¢Ö¸ü

३६) इ.स. १८८० ते १९१० ३७) बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर ३८) गुलाम अब्बास ३९) पखवाज ४०) घराणी ४१) औरंगजेब ४२) ७२

43) पं.अहोबल यांनी .... हा ग्रंथ लिहीला.

44) कर्नाटक संगीतात समूहवादनाला .... असे म्हणतात.

45) साहित्यिक आणि सांगीतिक असे दुहेरी परिमाण .... या गीत प्रकाराला लाभले आहेत.

46) पं. बाळकृष्णबुवांच्या वडिलांचे नांव .... असे होते.

47) उ. अल्लादिया खाँ यांनी .... यांच्याकडून खंडमेरु पद्धतीने शिक्षण घेतले.

48) उस्ताद फैय्याज खाँ यांचा जन्म .... या गावी झाला.

49) .... हे हिराबाईच्या आईचे नांव आहे.

^¢Ö¸ü

४३) संगीत पारिजात ४४) तालवाद्य कचेरी ४५) भावगीत ४६) रामचंद्रजी भट ४७) लल्लू गोस्वामी ४८) सिकंदराबाद ४९) ताराबाई

50) पं. सुधीर फडके यांनी .... या गीत प्रकाराला नवीन वळण दिले.

51) परंपरेने चालत आलेल्या संगीतास .... संगीत असे म्हणतात.

52) धमार हा गीतप्रकार .... या तालात गातात.

53) शाहजहान याच्या काळात .... या नृत्याचा अविष्कार झाला.

54) अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनी .... रोजी 'अनभिज्ञ शाकुंतल' हे नाटक रंगभूमीवर आणले.

55) नाट्य मन्वंतर या संस्थेने .... हे नाटक सादर केले.

56) धृपद या गीतप्रकाराचा आविष्कार .... यांनी केला.

^¢Ö¸ü

५०) भावगीत ५१) लोकसंगीत ५२) धमार ५३) कथ्थक ५४) ३१ ऑक्टोबर, १८८० ५५) आंधळ्याची शाळा ५६) राजा मानसिंह तोमर

57) ठुमरी हा गीतप्रकार .... या तालात गातात.

58) हवेच्या साह्याने वाजविल्या जाणाऱ्या वाद्यांना .... असे म्हणतात.

59) तंबोरा हे वाद्य .... वाद्यवर्गीकरणात येते.

60) किराणा घराण्याचे .... हे आद्यप्रवर्तक आहेत.

61) विलायत हुसैन हे .... घराण्याचे कलावंत होते.

62) वृंदवादनावर वाजविल्या जाणाऱ्या रचनेस ....असे म्हणतात.

63) सूरदास यांनी .... हा ग्रंथ लिहीला.

64) भावगीत हा .... संगीतातील गीतप्रकार आहे.

65) हिराबाई बडोदेकर या ....घराण्याच्या गायिका होत्या.

^¢Ö¸ü

५७) दिपचंदी ५८) सुषिर वाद्ये ५९) ततवाद्य ६०) बंदेअली खाँ ६१) आग्रा घराणा ६२) गत किंवा धून ६३) सूरसिंगार ६४) सुगम संगीत ६५) किराणा

(²Ö) जोड्या जुळवा. (कोणत्याही पाच)

1)
1) घन वाद्य — †) वीणा
2) ÃÖ×ÂÖ¸ü ¾ÖÖª — ²Ö) सारंगी
3) ŸÖŸÖ ¾ÖÖª — क) ÃÖ²Ö»ÖÖ
4) अवनद्ध वाद्य — >ü) संगीत रत्नाकर
5) ×¾ÖŸÖŸÖ ¾ÖÖª — ‡) नाट्यशास्त्र
6) भरतमुनी — ±Öü) ™ÖôÖ
7) सारंगदेव — ग) सनई

^¢Ö¸ü
१ - फ, २ - ग, ३ - अ, ४ - क, ५ - ब, ६ - इ, ७ - ड

2)
1) ग्वाल्हेर घराणे — †) उ. अल्लादिया खाँ
2) जयपूर घराणे — ²Ö) उ. अब्दुल करीम खाँ
3) आग्रा घराणे — क) >ü±Ö
4) किराणा घराणे — >ü) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर
5) अवनद्ध वाद्य — ‡) ऑर्केस्ट्रा
6) वृंदवादन — ±Öü) कोरस म्युझिक
7) समूहगीत — ग) हाजी सुजान

^¢Ö¸ü
१ - ड, २ - अ, ३ - ग, ४ - ब, ५ - क, ६ - इ, ७ - फ

3)
1) ¬Ö¯Ö¤ü — †) ÆüÖ¸üß
2) ¬Ö´ÖÖ¸ü — ²Ö) निरर्थक शब्दांची गुंफण
3) ख्याल — क) ¯ÖÖ¾ÖÖ>Ö
4) तराणा — >ü) गंभीर गायकी
5) लोकगीत — ‡) साहित्यीक व सांगीतिक आस्वाद
6) भजन — ±Öü) शृंगाररसपूर्ण गायकी
7) भावगीत — ग) भक्तीरसप्रधान गायकी

^¢Ö¸ü
१ - ड, २ - अ, ३ - फ, ४ - ब, ५ - क, ६ - ग, ७ - इ

4)
1) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर — †) महम्मद अली खाँ
2) हिराबाई बडोदेकर — ²Ö) भावगीत
3) उस्ताद फैयाज खाँ — क) ¬Ö¯Ö¤ü
4) उ. अल्लादिया खाँ — >ü) ख्याल गायन
5) अरुण दाते — ‡) ¤ü¾ÖÖ•ÖÖ²ÖÓ¾ÖÖ ¯Ö¸ÖÖ•Ö¯Ö
6) डागर बंधू — ±Öü) जहाँगीर खाँ
7) ¯Ö. •ÖÃÖ¸üÖ•Ö — ग) वहिद खाँ

^¢Ö¸ü
१ - इ, २ - ग, ३ - अ, ४ - फ, ५ - ब, ६ - क, ७ - ड

5)
1) संगीतसूर्य — †) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर
2) गानहिरा — ²Ö) उ. फैयाज खाँ
3) संगीतातील अध्वर्यू — क) नारायण देव
4) गौरीशंकर — >ü) ŸÖôÖ¿ÖÓ¤ÃÖ
5) ऱ्हदय कौतुक — ‡) अल्लादिया खाँ
6) रामचरित मानस — ±Öü) ¯Ö. †ÆÖ²Ö»Ö
7) संगीत पारिजात — ग) हिराबाई बडोदेकर

^¢Ö¸ü
१ - ब, २ - ग, ३ - अ, ४ - इ, ५ - क, ६ - ड, ७ - फ

6)
1) श्रीधर फडके — †) ´ÖÆÖ³ÖÖÂµÖ
2) पं. भीमसेन जोशी — ²Ö) ¬Ö¯Ö¤ü
3) ¯Ö. ×ÃÖµÖÖ¸Ö´Ö ×ŸÖ¾ÖÖ¸ß — क) एकच प्याला
4) पं. गोविंदराव टेंबे — >ü) भावगीत
5) राम गणेश गडकरी — ‡) भजन
6) कृष्णाजी खाडीलकर — ±Öü) मानापमान
7) ¯ÖŸÖ•Ö»Öß — ग) नाट्यसंगीत

^¢Ö¸ü
१ - ड, २ - इ, ३ - ब, ४ - ग, ५ - क, ६ - फ, ७ - अ

7)

1)	उ. अल्लादियाँ खाँ	†)	29 ´ 1905
2)	पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	²)	1658 Ÿ 1707
3)	उ. फैयाज खाँ	क)	१० ऑगस्ट १८५५
4)	हिराबाई बडोदेकर	›)	31 †Œ™²¸ 1880
5)	अनभिज्ञ शाकुंतल	‡)	1849
6)	मोघल काळ	±)	1886
7)	औरंगजेबाचा काळ	ग)	1525 Ÿ 1556

^¢0¸¡

१ - क, २ - इ, ३ - फ, ४ - अ, ५ - ड, ६ - ग, ७ - ब

(क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही पाच)

1) दोन भावगीत गायकांची नावे लिहा.
2) गांधर्व क्वायरची स्थापना कोणी केली ?
3) पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हे कोणत्या घराण्याचे गायक होते?
4) उ.फैयाज खाँ यांना अफताबे मौसिकी ही पदवी कोणी दिली ?
5) ऋचांचे पठण कोणत्या तीन स्वरात केले जायचे ?
6) मियाँ मल्हार या रागाची निर्मिती कोणी केली ?
7) धमार या गीतप्रकाराची निर्मिती कोणी केली ?

^¢0¸¡

१) पं. अरुण दाते व पं. श्रीधर फडके २) पं. विजयचंद्र मौदगल्य ३) ग्वाल्हेर ४) कृष्णराव वाडियार ५) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित ६) तानसेन ७) बैजू बावरा

8) मराठी रंगभूमीची सुरुवात कोणत्या नाटकापासून झाली ?
9) दोन अवनद्ध वाद्यांची नावे लिहा.
10) ग्वाल्हेर घराण्यातील दोन कलावंताची नावे लिहा.
11) हिराबाई बडोदेकर यांच्या दोन गुरुंची नावे लिहा.
12) उ. फैयाज खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.
13) धृपदाची सुरुवात कशाने होते ?
14) स्वरमेळ्याचे तंत्र कोणत्या संगीतप्रकारात वापरले जाते ?

^¢0¸¡

८) सिता-स्वयंवर ९) तबला, ढोल १०) पं.वि.दि.पलुस्कर, भूगंधर्व रहिमत खाँ ११) वहिद खाँ, सुरेशबाबू माने १२) दिलीपचंद्र बेदी, शराफत हुसैन १३) नोमतोमने १४) समूहगान

15) पं. गोविंदराव टेंबे यांनी कोणत्या नाटकाला पुरब बाजाचे संगीत दिले ?
16) दोन तत वाद्यांची नावे लिहा.
17) ख्यालगायकीचे आद्य घराणे कोणते ?
18) कोणत्या घराण्यात ठुमरी भावस्पर्शी रीतीने पेश करतात ?
19) हिराबाईंनी कोणत्या दोन चित्रपटात भूमिका केल्या ?
20) भगीरथ, गानमहर्षी कोणाला म्हणत असत ?
21) बाळकृष्णबुवांचा जन्म कोणत्या गावी झाला ?

^¢0¸¡

१५) मानापमान १६) तंबोरा, वीणा १७) ग्वाल्हेर १८) किराणा १९) प्रतिभा, संत जनाबाई २०) उ. अल्लादियाँ खाँ २१) बेडग

22) धमार या गीतप्रकारात कशाचे वर्णन असते ?
23) ईशस्तुती कोणत्या गीतप्रकारात असते ?
24) दोन घनवाद्यांची नावे लिहा.
25) गायन समाजाची स्थापना कोणी केली ?
26) पाचवा वेद कोणत्या ग्रंथाला म्हणतात ?
27) एकच प्याला या नाटकाचे लेखक कोण ?
28) तराणा हा कसला गीतप्रकार आहे ?

^¢0¸¡

२२) होळीचे वर्णन २३) भजन २४) टाळ, चिपळ्या २५) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर २६) नाट्यशास्त्र २७) राम गणेश गडकरी २८) अर्थहीन

29) ठुमरी पद्धतीने गायल्या जाणाऱ्या होरीला कोणती होरी म्हणतात?
30) आग्रा घराण्याचे संस्थापक कोण ?
31) अनभिज्ञ शाकुंतल या नाटकाचे लेखक कोण ?
32) नत्थन पिरबख्श हे कोणत्या घराण्याचे आद्यप्रवर्तक आहेत ?
33) पोवाडा हा गीतप्रकार कोणत्या संगीतप्रकारात येतो ?
34) भावगीत हा गीतप्रकार कोणत्या संगीतप्रकारात येतो ?
35) दोन वितत वाद्यांची नावे लिहा.

^¢0¸¡

२९) कच्ची होरी ३०) हाजी सुजान ३१) कालिदास ३२) ग्वाल्हेर ३३) लोकसंगीत ३४) सुगम संगीत ३५) सारंगी, व्हायोलिन

36) भावगीत लिहिणाऱ्या दोन कवींची नावे लिहा.

37) भरतमुनींनी वृंदवादनासाठी कोणता शब्द वापरलेला आहे ?

38) पं. बाळकृष्णबुवांच्या दोन गुरुंची नावे लिहा.

39) उ. अल्लादियाँ खाँ हे कोणत्या घराण्याचे गायक होते ?

40) प्रेमपिया या टोपन नावाने कोणी रचना केल्या ?

41) हिराबाईंनी ठुमरीची तालीम कोणाकडून घेतली ?

42) वैदिक काळात क्षत्रियांच्या ऋचा पठणाचा विषय कोणता असायचा?

^¢Ö¸ü

३६) ग.दि. माडगूळकर, मंगेश पाडगांवकर ३७) कुतप ३८) देवजीबुवा परांजपे, वासुदेवबुवा जोशी ३९) जयपूर ४०) उ. फैयाज खाँ ४१) गोहरजान ४२) युद्ध व विजय

43) ऱ्हदयप्रकाश हा ग्रंथ कोणी लिहीला ?

44) हस्सू खाँ व हद्दू खाँ हे कोणत्या घराण्याचे कलावंत होते ?

45) सवाई गंधर्व कोणत्या घराण्याचे कलावंत होते ?

46) भजनासाठी कोणते अवनद्ध वाद्य वाजविले जाते ?

47) हिराबाई बडोदेकरांची मृत्यूतारीख लिहा.

48) जी वाद्ये तारा छेडून वाजविली जातात त्यांना कोणते वाद्य म्हणतात?

49) तत्कालीन जिवनाचा आरसा कोणत्या गीतप्रकाराला म्हणतात?

50) मनरंग हे कोणत्या घराण्याचे आद्यप्रवर्तक आहेत ?

^¢Ö¸ü

४३) नारायणदेव ४४) ग्वाल्हेर ४५) किराणा ४६) पखवाज ४७) २० नोव्हेंबर, १९८९ ४८) तत वाद्ये ४९) लोकगीत ५०) जयपूर

(›) चूक की बरोबर ते लिहा. (कोणतेही पाच)

1) लोकसंगीत हे देशाच्या संस्कृतीचे रक्षक आहे.

2) नत्थन पिरबख्श हे किराणा घराण्याचे आद्यप्रवर्तक आहेत.

3) वृंदवादनालाच वाद्यवृंद असे म्हणतात.

4) ऋग्वेद हा संगीतमय वेद आहे.

5) पं. बाळकृष्णबुवा यांनी जयपूर घराण्याच्या गायकीचा प्रचार केला.

6) गोविंद बल्लाळ यांनी संशयकल्लोळ हे नाटक रंगमंचावर आणले.

7) ÃÖŸÖ¸üÖ Æü ÃÖ×ÂÖ¸üÖ ¾ÖÖª †ÖÆü.

^¢Ö¸ü

१) बरोबर २) चूक ३) बरोबर ४) चूक ५) चूक ६) बरोबर ७) चूक

8) भजन हा शृंगाररसपूर्ण गीतप्रकार आहे.

9) उ. अब्दुलकरीम खाँ हे किराणा घराण्याचे कलावंत होते.

10) आग्रा घराण्याचे कलावंत ख्यालाची सुरुवात नोमतोमच्या आलापीने करतात.

11) पाश्चात्य संगीत हे मेलडी या तत्वावर आधारित आहे.

12) उ. अल्लाउद्दीन खाँ यांनी पाश्चात्य संगीतातील वृंदवादन भारतात रुजविले.

13) तबला हे घनवाद्य आहे.

14) ठुमरी हा शास्त्रीय संगीताचा प्रकार आहे.

^¢Ö¸ü

८) चूक ९) बरोबर १०) बरोबर ११) चूक १२) बरोबर १३) चूक १४) चूक

15) भूदुंदुभी हे अवनद्ध वाद्य आहे.

16) हुसेन शर्की यांनी ख्यालगायकी प्रचारात आणली.

17) रामायण काळात संगीताचा प्रचार झालेला नव्हता.

18) पं. बाळकृष्णबुवांनी काकांकडून संगीताचे शिक्षण घेतले.

19) स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांच्या परिसस्पर्शाने भावगीताचे सोने झाले.

20) भजनासाठी धमार हा ताल वाजविला जातो.

21) पं. बाळकृष्णबुवांनी 'संगीत दर्पण' हे मासिक सुरु केले.

^¢Ö¸ü

१५) बरोबर १६) बरोबर १७) चूक १८) चूक १९) बरोबर २०) चूक २१) बरोबर

22) अमीर खुसरो याने तराना या गीतप्रकाराचा अविष्कार केला.

23) कोल्हटकरांनी नाटकाची सुरुवात मंगलाचरणाने केली.

24) पं. अल्लादियाँ खाँ यांना 'ज्ञानरस' ही पदवी मिळाली.

25) १९७० साली गायन समाजाची स्थापना झाली.

26) लावणी हा उपशास्त्रीय संगीतप्रकार आहे.

27) नगारा हे अवनद्ध वाद्य आहे.

28) उ. अब्दुल करीम खाँ हे ग्वाल्हेर घराण्याचे कलावंत होत.

^¢Ö¸ü

२२) बरोबर २३) बरोबर २४) चूक २५) चूक २६) चूक २७) बरोबर २८) चूक

29) आज ख्याल गायन म्हणजेच शास्त्रीय संगीत असे समीकरण झाले आहे.
30) आग्रा घराणा धमार-धृपद गायकांचा घराणा आहे.
31) भरतमुनींनी नाट्यशास्त्र या ग्रंथात वृंदवादनाची माहिती दिलेली नाही.
32) 'जयोस्तुते' या समूहगीताला पं. हृदयनाथ मंगेशकर यांनी स्वरबद्ध केले आहे.
33) वैदिक काळात ब्राह्मणलोक यज्ञ व दानासंदर्भात ऋचा पठण करायचे.
34) १६ मार्च, १८४६ ही अल्लादियाँ खाँ यांची मृत्यू दिनांक आहे.
35) उ. अब्दुल करीम खाँ हे हिराबाईच्या वडिलांचे नाव आहे.

^¢Ö¸¡

२९) बरोबर ३०) बरोबर ३१) चूक ३२) बरोबर ३३) बरोबर ३४) चूक ३५) बरोबर

36) जलतरंग हे घनवाद्य आहे.
37) राम गणेश गडकरी यांनी आंधळ्याची शाळा या नाटकाचे लेखन केले.
38) ठुमरी हा उपशास्त्रीय संगीताचा प्रकार आहे.
39) जगदीश खेबूडकर हे भावगीत गायक आहेत.
40) लोकसंगीत हा शास्त्रीय संगीताचाच एक प्रकार आहे.
41) x¤¡»Ö¹ý²ÖÖ Æ¡ x¾ÖŸÖŸÖ ¾ÖÖª †ÖÆ¡.
42) 'मानापमान' या नाटकाचे लेखक कृष्णाजी खाडीलकर आहेत.

^¢Ö¸¡

३६) बरोबर ३७) चूक ३८) बरोबर ३९) चूक ४०) चूक ४१) बरोबर ४२) बरोबर

43) भरतमुनींनी वृंदवादनाला 'तूर्य' हा शब्द वापरला आहे.
44) जी वाद्ये तारा छेडून वाजवितात त्यांना घनवाद्य असे म्हणतात.
45) बड्या ख्यालासाठी विलंबित तालाचा उपयोग केला जातो.
46) हिराबाई बडोदेकर या जयपूर घराण्याच्या कलावंत होत्या.
47) सिन्थेसायझर हे इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्य आहे.
48) भावगीतासाठी चौताल वापरतात.
49) भरतमुनींनी वृंदवादनासाठी कुतप हा शब्द वापरला आहे.
50) नाट्यसंगीत हे शास्त्रीय संगीताचे अपत्य आहे.

^¢Ö¸¡

४३) चूक ४४) चूक ४५) बरोबर ४६) चूक ४७) बरोबर ४८) चूक ४९) बरोबर ५०) बरोबर.

प्रात्यक्षिक विभाग

सुगम संगीत, शास्त्रीय संगीत व वाद्यसंगीतासाठी अनिवार्य व्याख्या

व्याख्या : तालअंग

1) **ÃÖ´Ö :** तालाच्या पहिल्या मात्रेस सम असे म्हणतात.
2) **™ÖôÖß :** तालाचे स्वरुप प्रदर्शित करण्यासाठी तालपध्दती नुसार ज्या ठिकाणी टाळी वाजविली जाते त्यास टाळी असे म्हणतात.
3) **काल :** तालाचे स्वरुप प्रदर्शित करण्यासाठी तालपध्दतीनुसार ज्या ठिकाणी केवळ हाताने इशारा केला जातो, त्यास काल असे म्हणतात.
4) **खंड :** तालाचे स्वरुप ठरविण्यासाठी जे भाग पाडलेले असतात त्यास खंड किंवा विभाग असे म्हणतात.
5) **´ÖÖ¡ÖÖ :** तालाची लांबी मोजण्याच्या एककास मात्रा असे म्हणतात.
6) **»ÖµÖ :** ज्या गतीने मात्रा चालतात त्या गतीस लय असे म्हणतात. **किंवा** दोन क्रिया मधील समान अंतरास लय असे म्हणतात.
7) **आवर्तन :** ताल पहिल्या मात्रे पासून शेवटच्या मात्रेपर्यंत वाजविणे किंवा म्हणणे यास आवर्तन असे म्हणतात.

व्याख्या : स्वर अंग

1) **Ã¾Ö¸¡ :** कायम उंचीच्या अखंड टिकणाऱ्या व कानास मधुर वाटणाऱ्या रंजक नादास स्वर असे म्हणतात. स्वरांचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.
   १. शुध्द स्वर २. विकृत स्वर
2) **¿Ö÷¤¬ Ã¾Ö¸ :** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून विचलित होत नाहीत त्या स्वरांना शुध्द स्वर असे म्हणतात. शुध्द स्वर ७ आहेत. "सा रे ग म प ध नी "
3) **विकृत स्वर :** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून विचलित होतात त्या स्वरांना विकृत स्वर असे म्हणतात. विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात.
   १. कोमल स्वर २. तीव्र स्वर
4) **कोमल स्वर :** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून कमी उंचीचे होतात,त्या स्वरांना कोमल स्वर असे म्हणतात.कोमल स्वर चार आहेत. - "रे ग ध नी"

5) **ŸÖß¾ÖÎ Ã¾Ö¸ü :** जो स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून जास्त उंचीचा होतो त्या स्वरास तिव्र स्वर असे म्हणतात. तिव्र स्वर एक आहे. - "मं"

6) **£ÖÖ™ü : •µÖÖ Ã¾Ö**रसमुहातून अनेक रागांची निर्मिती होते त्यास थाट असे म्हणतात.

7) **†¸üÖêÆü :** स्वरांच्या चढत्या क्रमास अरोह असे म्हणतात.

8) **†¾Ö¸üÖêÆü :** स्वरांच्या उतरत्या क्रमास अवरोह असे म्हणतात.

9) **¾ÖÖ¤üß :** रागातील प्रमुख स्वरास वादी असे म्हणतात.

10) **ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß :** रागामध्ये वादीच्या खालोखाल दुसरा महत्वाचा स्वर म्हणजे संवादी स्वर होय.

11) **अनुवादी :** वादी व संवादी स्वरांच्या व्यतिरिक्त जे स्वर रागामध्ये लागतात त्या स्वरांना अनुवादी असे म्हणतात.

12) **×¾Ö¾ÖÖ¤üß :** एखाद्या स्वराचा क्वचित प्रयोग केला असता रागाची रंजकता वाढते त्यास विवादी स्वर असे म्हणतात. उदा. केदार रागात 'ग' हा स्वर वर्ज्य आहे. पण मध्यमावरून (म) पंचमावर (प) जाताना 'ग' चा कुशलतेने उपयोग करतात.

13) **•ÖÖŸÖß :** ज्यातून रागामध्ये प्रयोग केलेल्या स्वरांच्या संख्येचा बोध होतो, त्यास जाती असे म्हणतात.

^¤üÖ : ¯ÖÖ“Ö Ã¾Ö¸ü - †Öê›¾Ö •ÖÖŸÖß

ÃÖÆüÖ Ã¾Ö¸ü - ÂÖÖ›¾Ö •ÖÖŸÖß

सात स्वर - संपुर्ण जाती

14) **गानसमय :** राग नियमाचा विचार करुन प्राचीन संगीत तज्ज्ञांनी राग गायनाची निश्चित केलेली वेळ म्हणजेच गाण समय होय.

15) **पकड :** असा एक छोटा स्वर समुदाय ज्यातुन रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते त्यास पकड असे म्हणतात.

16) **†»ÖÖ¯Ö :** रागातील स्वरांचा विलंबीत लयीत विस्तार करणे म्हणजे आलाप होय.

17) **तान :** रागातील स्वरांचा द्रुतलयीत विस्तार करणे म्हणजेच तान होय.

18) **´Öà›ü :** एका स्वरावरुन दुसऱ्या स्वरावर येत असतांना मधल्या स्वरांना स्पर्श करीत येणे यास मींड असे म्हणतात.

19) **कण स्वर :** राग विस्तार करतांना रागातील मुळ स्वरांच्या मागच्या किंवा पुढच्या स्वरास केवळ स्पर्श करणे म्हणजेच कण स्वर होय.

20) **मुर्की :** चार किंवा चारपेक्षा आधिक स्वरांची गोलाई करत द्रुत लयीत प्रयोग करणे म्हणजेच मुर्की होय.

सुगम संगीत, शास्त्रीय संगीत व वाद्यसंगीतासाठी अनिवार्य ताल

ताल : तीनताल

´ÖÖ¡ÖÖ : 16 — **विभाग :** 4 (4 - 4 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)

™üÖóµÖÖ : 3 (1, 5, 13 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü) — **काल :** 1 (9 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ठेका	¬ÖÖ	×¬Ö	×¬Ö	¬ÖÖ	¬ÖÖ	×¬Ö	×¬Ö	¬ÖÖ	¬ÖÖ	×ŸÖ	×ŸÖ	ŸÖÖ	ŸÖÖ	×¬Ö	×¬Ö	¬ÖÖ
चिन्ह	X				2				0				3			

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. याचा उपयोग छोटा ख्याल, बडा ख्याल व नाट्यगीतांसाठी होतो.

ताल : द्रुत एकताल

´ÖÖ¡ÖÖ : 12 — **विभाग :** 6 (2 - 2 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)

™üÖóµÖÖ : 4 (1, 5, 9, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü) — **काल :** 2 (3, 7 ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ठेका	×¬Ö	×¬Ö	धागी	त्रक	ŸÖæ	ना	क	ŸÖà	धागी	त्रक	×¬Ö	ना
चिन्ह	X		0		2		0		3		4	

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो.याचा उपयोग छोटा ख्याल व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : —¯ÖŸÖÖ»Ö

´ÖÖ¡ÖÖ : 10 — **विभाग :** 4 (2 - 3 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)

™üÖóµÖÖ : 3 (1, 3, 8, ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü) — **काल :** 1 (6 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ठेका	×¬Ö	ना	×¬Ö	×¬Ö	ना	ŸÖß	ना	×¬Ö	×¬Ö	ना
चिन्ह	X		2			0		3		

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. याचा उपयोग छोटा ख्याल व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ताल : केहरवा

´ÖÖ¡ÖÖ : 4 — **विभाग :** 2 (2 - 2 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)

™üÖôß : 1 (¯ÖÆü»µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü) — **काल :** 1 (×ŸÖÃÖ·µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÃ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4
ठेका	धागे	नाती	नक	धिन
चिन्ह	X		0	

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो.या तालाचा उपयोग ठुमरी, चित्रपट गीते व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¤Ö¤¸Ö

´ÖÖ¡ÖÖ : 6 — **विभाग :** 2 (3 - 3 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™ÖôÖß : 1 (¯Ö×Æ»µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸) — **काल :** 1 (“ÖÖ£µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6
ठेका	¬ÖÖ	ØÖ¬Ö	ना	¬ÖÖ	ŸÖà	ना
चिन्ह	X			0		

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग ‘¤Ö¤¸Ö’, Š´Ö¸ß, x“Ö¡Ö¯Ö™ गीते व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ताल : रुपक

´ÖÖ¡ÖÖ : 7 — **विभाग :** 3 (3 - 2 - 2 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™ÖóµÖÖ : 2 (“ÖÖ£µÖÖ, ÃÖÆÖ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸) — **काल :** 1 (¯Ö×Æ»µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7
ठेका	xŸÖ	xŸÖ	ना	x¬Ö	ना	x¬Ö	ना
चिन्ह	0			1		2	

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग छोटा ख्याल, बडा ख्याल व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¬Ö´ÖÖôß

´ÖÖ¡ÖÖ : 8 — **विभाग :** 2 (4 - 4 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™ÖôÖß : 1 (¯Ö×Æ»µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸) — **काल :** 1 (¯ÖÖ“Ö¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8
ठेका	¬ÖÖ	ØÖ¬Ö	धागी	त्रक	¬ÖÖ	ØÖŸÖ	ताकी	त्रक
चिन्ह	X				0			

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग सुगमसंगीतांसाठी होतो.

शास्त्रीय व वाद्य संगीत विभाग

ŸÖÖ»Ö

ŸÖÖ»Ö : “ÖÖŸÖÖ»Ö

´ÖÖ¡ÖÖ : 12 — **विभाग :** 6 (2- 2 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™ÖôÖµÖÖ : 4 (1, 5, 9, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸) — **काल :** 2 (3, 7 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ठेका	¬ÖÖ	¬ÖÖ	Ø¤	ŸÖÖ	किट	¬ÖÖ	Ø¤	ŸÖÖ	xŸÖ™	कत	गदी	गन
चिन्ह	X		0		2		0		3		4	

हा ताल पखवाजावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग ध्रुपद गायनासाठी होतो.

ताल : विलंबित एकताल

´ÖÖ¡ÖÖ : 12 (48) — **विभाग :** 6 (2 - 2 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™ÖôÖµÖÖ : 4 (1, 5, 9, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡ÖêŠ¸) — **काल :** 2 (3, 7 ´ÖÖ¡ÖêŠ¸)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4
ठेका	धिंऽऽत्रक	धिंऽऽत्रक	धा त्रक धा गी	ति र कि ट
चिन्ह	X		0	
´ÖÖ¡ÖÖ	5	6	7	8
ठेका	तींऽऽ त्रक	ना त्रक ना ना	कऽऽत्रक	तींऽऽत्रक
चिन्ह	2		0	
´ÖÖ¡ÖÖ	9	10	11	12
ठेका	धा त्रक धा गी	ति र कि ट	धिंऽऽत्रक	धा त्रक धा धा
चिन्ह	3		4	

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो.या तालाचा उपयोग बड्या ख्यालासाठी होतो.

q q q q q

नमुना प्रश्नपत्रिका - १

History & Development of Indian Music

Time : 3 Hours **Marks : 100**

सूचना :
1) प्रश्न ¯ÖÆü»Öö आवश्यक असून त्याला २० गुण आहेत.
2) अन्य कोणतेही ¯ÖÖ“Ö प्रश्न सोडवा त्यांना १६ गुण आहेत.
3) एकूण ÃÖÆüÖ प्रश्न सोडवा.
4) प्रत्येक प्रश्न नवीन पानावर सोडवा.

¯ÖÏ. 1 »ÖÖ †) रिकाम्या जागा भरा. (कोणत्याही पाच) **05**

1) अनभिज्ञ शाकुंतल या नाटकाचे लेखक .... हे आहेत.
2) धृपद गायनापूर्वी .... ची आलापी करतात.
3) सतार हे वाद्य .... वाद्यवर्गीकरणात येते.
4) .... ही हिराबाई बडोदेकरांची जन्मतारीख आहे.
5) गायन समाजाची स्थापना .... यांनी केली.
6) गोंधळ हा .... संगीताचा प्रकार आहे.
7) भरतमुनींनी .... हा ग्रंथ लिहीला.

²Ö) योग्य जोड्या जुळवा. (कोणतेही पाच) **05**

1) उ. फैयाज खाँ	अ) किराणा घराणे
2) उ. अल्लादियाँ खाँ	ब) संगीत रत्नाकर
3) हिराबाई बडोदेकर	क) आग्रा घराणे
4) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	ड) नाटककार
5) पं. गोविंदराव टेंबे	इ) नाट्यदिग्दर्शक
6) राम गणेश गडकरी	ई) ग्वाल्हेर घराणे
7) सारंगदेव	उ) जयपूर घराणे

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही पाच) **05**

1) पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांनी कोणते मासिक सुरु केले?
2) संगीतसूर्य ही पदवी कोणाला मिळाली ?
3) धृपदाचे किती भाग पडतात ?
4) गानहिरा कोणास म्हणतात ?
5) ठुमरी या गीतप्रकाराची साथ कोणत्या तालाने केली जाते ?
6) किराणा घराण्याचे संस्थापक कोण ?
7) उ. अल्लादियाँ खाँ यांची मृत्यूदिनांक लिहा.

›) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.(कोणतेही पाच) **05**

1) राम गणेश गडकरी यांनी 'एकच प्याला' हे नाटक लिहीले.
2) नत्थन पिरबख्श हे ग्वाल्हेर घराण्याचे आद्यप्रवर्तक आहेत.
3) ¬Ö´ÖÖ¸üÆüÖ 12 ´ÖÖ¡ÖÖ“ÖÖ ŸÖÖ»Ö †ÖÆü.
4) ŸÖ²ÖÖ-µÖÖ“ÖÖß ¯Ö×Æü»ÖÖß ŸÖÖ¸ü ¯Ö“Ö´Ö ÃÖ¾Ö¸üÖÃÖ •ÖôûÖ×¾ÖŸÖÖŸÖ.
5) हार्मोनियम हे वितत वाद्य आहे.
6) वृंदवादन म्हणजेच कोरस म्युझिक होय.
7) पाश्चात्य संगीत हे हार्मनी या तत्वावर आधारलेले आहे.

¯ÖÏ. 2 ¸üÖ टिपा लिहा. (कोणतेही दोन) **16**

1) Šü´Ö¸üß
2) ख्याल
3) लोकगीत

¯ÖÏ. 3 ¸üÖ खालील मुद्यांच्या आधारे पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर. **16**

†£Ö¾ÖÖ

उ. फैयाजखाँ यांचे जीवनचरित्र लिहा. (जन्मतारीख गुरु, सांगितीक योगदान, मानसन्मान, शिष्यसंप्रदाय, गायकी, मृत्यू दिनांक इ.)

¯ÖÏ. 4£ÖÖ £ÖÖ›üŒµÖÖŸÖ ^¢Ö¸ü ×»ÖÆüÖ. **16**

1) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नाट्यसंगीताचा इतिहास लिहा.
2) वैदिक काळातील संगीत याविषयी माहिती लिहा.

¯ÖÏ. 5 ¾ÖÖ वाद्यवर्गीकरणावर विस्तृत माहिती लिहा. **16**

¯ÖÏ. 6 ¾ÖÖ घराणा म्हणजे काय ते सांगून ग्वाल्हेर घराण्याची विस्तृत माहिती लिहा. **16**

¯ÖÏ. 7 ¾ÖÖ हार्मोनियम या वाद्याची सचित्र माहिती लिहा. **16**

¯ÖÏ. 8 ¾ÖÖ वाद्यवृंद व वृंदगान या विषयी सविस्तर टिप लिहा. **16**

q q q q q

नमुना प्रश्नपत्रिका - २

History & Development of Indian Music

Time : 3 Hours **Marks : 100**

सूचना :
1) प्रश्न ¯ÖÆ»Ö आवश्यक असून त्याला २० गुण आहेत.
2) अन्य कोणतेही ¯ÖÖ“Ö प्रश्न सोडवा त्यांना १६ गुण आहेत.
3) एकूण ÃÖÆÖ प्रश्न सोडवा.
4) प्रत्येक प्रश्न नवीन पानावर सोडवा.

¯Ö. 1 »Ö †) रिकाम्या जागा भरा. (कोणत्याही पाच) **05**

1) उस्ताद फैयाज खाँ हे .... घराण्याचे गायक होते.
2) तबला हे वाद्य .... या वर्गीकरणात येते.
3) अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनी 'शाकुंतल' या नाटकाचा पहिला प्रयोग .... या दिवशी केला.
4) भावगीत हा .... संगीताचा प्रकार आहे.
5) Ÿö²ÖÖ-µÖÖ“ÖÖ ¯ÖÆ»ÖÖ ŸÖÖ¸¡ .... -ÖÖŸÖÖ“ÖÖ †ÃÖŸÖ.
6) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचा जन्म ...... या गावी झाला.
7) .... ही उ. फैय्याज खाँ यांची मृत्यू दिनांक आहे.

²Ö) योग्य जोड्या जुळवा. (कोणत्याही पाच) **05**

1)	अरुण दाते	क)	जयपूर घराणे
2)	अमीर खुसरो	ख)	-Ö¯Ö¤
3)	राजा मानसिंह तोमर	ग)	किराणा घराणे
4)	बालगंधर्व	‘Ö)	भावगीत
5)	रामभाऊ कुंदगोळकर	“Ö)	तराणा
6)	केसरबाई केरकर	›¡)	ग्वाल्हेर घराणे
7)	हस्सू खाँ	”¡)	नाट्यसंगीत

क) एका वाक्यात उत्तरे द्या. (कोणतेही पाच) **05**

1) हिराबाई बडोदेकर यांची जन्मतारीख लिहा.
2) संगीत दर्पण हे मासिक कोणी सुरु केले ?
3) दोन सुषिर वाद्यांची नांवे लिहा.
4) 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथाचे लेखक कोण ?
5) स्वरपट्टी हे कोणत्या वाद्याचे अंग आहे ?

6) मानापमान या नाटकाचे संगीत दिग्दर्शक कोण ?
7) 'एक सूर एक ताल' हा प्रकल्प कोणी राबविला ?

›) चूक किंवा बरोबर ते लिहा. (कोणतेही पाच) **05**

1) -Ö¯Ö¤Ö“µÖÖ ÃÖÖ£ÖßÃÖÖŠß Ÿö²Ö»ÖÖ Æ ¾ÖÖª ¾ÖÖ¯Ö¸»Ö •ÖÖŸÖ.
2) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांनी भाऊराव कागवाडकर यांच्याकडून संगीताचे -Ö›¡ ‘ÖŸÖ»Ö.
3) उ. अल्लादिया खाँ हे किराणा घराण्याचे गायक होते.
4) अष्टाध्यायी या ग्रंथात समूह वादनासाठी 'तूर्य' हा शब्द वापरलेला आहे.
5) 'सारे जहाँ से अच्छा' हे समूहगीत आहे.
6) स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रगीत लता मंगेशकर यांनी गायिले.
7) भजन गाण्यासाठी 'भजनी ठेका' वापरला जातो.

¯Ö. 2 ¸Ö टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

1) -Ö¯Ö¤
2) भजन
3) भावगीत

¯Ö. 3 ¸Ö उ.अल्लादिया खाँ अथवा हिराबाई बडोदेकर यांचे जीवन चरित्र लिहा. **16**

¯Ö. 4 £ÖÖ £ÖÖ›¡ÆµÖÖŸÖ ^¢Ö¸¡ ×»ÖÆÖ. **16**

1) वेदकालीन व मुगलकालीन संगीताचा इतिहास लिहा.
2) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नाट्यसंगीताचा इतिहास लिहा.

¯Ö. 5 ¾ÖÖ घराणा म्हणजे काय ते सांगून किराणा घराण्याची माहिती लिहा. **16**

¯Ö. 6 ¾ÖÖ वाद्यवर्गीकरणाचे प्रकार सांगून विस्तृत माहिती लिहा. **16**

¯Ö. 7 ¾ÖÖ Ÿö²Ö»ÖÖ µÖÖ ¾ÖÖªÖ“ÖÖ ÃÖ×“Ö¡Ö ´ÖÖ×ÆŸÖß ×»ÖÆÖ. **16**

¯Ö. 8 ¾ÖÖ आधुनिक संगीत प्रकारांची माहिती लिहा. **16**

q q q q q

रागांची शास्त्रीय माहिती

सुगम संगीत

राग	£ÖÖ™ü	¾Ö•µÖÔ Ã¾Ö¸ü	•ÖÖŸÖß	¾ÖÖ¤üß	ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß	गान समय
यमन	कल्याण	---	संपूर्ण-संपूर्ण	ग	नी	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¯ÖÏ£Ö´Ö ¯ÖÏÆü¸ü
दुर्गा	×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	ग नि	†Öê›ü¾Ö-†Öê›ü¾Ö	´Ö	ÃÖÖ	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
³Öæ¯ÖÖ»Öß	कल्याण	म नि	†Öê›ü¾Ö-†Öê›ü¾Ö	ग	¬Ö	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¯ÖÏ£Ö´Ö ¯ÖÏÆü¸ü
बिहाग	×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	†¸üÖêÆüß ¸ü ¾Ö ¬Ö	औडव-संपूर्ण	ग	नी	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
बागेश्री	काफी	†¸üÖêÆüß ¸ü ¾Ö ¯Ö	औडव-संपूर्ण	´Ö	ÃÖÖ	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü

शास्त्रीय कंठ संगीत व वाद्य संगीत

राग	£ÖÖ™ü	¾Ö•µÖÔ Ã¾Ö¸ü	•ÖÖŸÖß	¾ÖÖ¤üß	ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß	गाणसमय
खमाज	खमाज	†¸üÖêÆüÖ '¸ü'	षाडव-संपुर्ण	ग	नि	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
काफी	काफी	-	संपूर्ण-संपूर्ण	¯Ö	¸ü	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
जौनपुरी	†ÖÃÖÖ¾Ö¸üß	आरोहात ग	षाडव-संपूर्ण	¬Ö	ÃÖÖ	×¤ü¾ÖÃÖÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
³Öî¸ü¾Öß	³Öî¸ü¾Öß	-	संपूर्ण-संपूर्ण	´Ö	ÃÖÖ	सर्व कालीन
×³Ö´Ö¯Ö»ÖÖÃÖß	काफी	†¸üÖêÆüÖ ¸ü, ¬Ö	औडव-संपूर्ण	´Ö	ÃÖÖ	×¤ü¾ÖÃÖÖ“ÖÖ ×ŸÖÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
मालकंस	³Öî¸ü¾Öß	¸ü, ¯Ö	†Öê›ü¾Ö-†Öê›ü¾Ö	´Ö	ÃÖÖ	¸ÖÖ¡ÖßÖ“ÖÖ ×ŸÖÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü

रागांची शास्त्रीय माहिती

सुगम संगीत

¾Öî×¿Ö™üµÖ	†Ö¸üÖêÆü	†¾Ö¸üÖêÆü	ÃÖ¾ÖÖ¸ü ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü
´Ö Ÿß¾ÖÐ	नि रे ग म ध नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	नि रे ग रे, प म गरे, नि रे सा
ÃÖ¾ÖÔ ¿Öã¨ü Ã¾Ö¸ü	ÃÖÖ ¸ü ´Ö ¯Ö ¬Ö ÃÖÖ	ÃÖÖ ¬Ö ¯Ö ´Ö ¸ü ¬Ö ÃÖÖ	¸ü´Ö ¬Ö, ´Ö¸ü, ÃÖÖ¸ü ¬ÖÃÖÖ
ÃÖ¾ÖÔ ¿Öã¨ü Ã¾Ö¸ü	सा रे ग प ध सां	सां ध प ग रे सा ध सा	ग रे, पग, सा ध सा
दोन्ही म/रे ध अवरोहात ¤ü²Ö»Ö Ã¾Ö¸ü	नी सा ग म प नी ÃÖÖ	सां नी ध प म ग म ग रेसा	नी सा ग ऽ, म ऽ ग, प म ग म ग सा
ग नी कोमल स्वर	नि सा ग म ध नी सां	सां नी ध म पध म ग रे सा	सा ऽ, ध नि सा म ऽ ग ऽ रे ऽ सा ऽ

शास्त्रीय कंठ संगीत व वाद्य संगीत

¾Öî×¿Ö™üµÖ	†Ö¸üÖêÆü	†¾Ö¸üÖêÆü	ÃÖ¾ÖÖ¸ü ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü
अरोहात शुध्द 'नि' अवरोहात 'नि'	सा ग म प ध नि सां	सां नि ध प ध म ग रे ÃÖÖ	ग म प, ध नि ध प, म ग रे सा
ग नि कोमल	सा रे ग म प प ध नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	सासा रेरे गग मम पऽ ग म ग रे सा
ग,ध,नि कोमल	सा रे म प ध नि सां	सांनि ध प म ग रे सा	म प नि ध प, ध म प, ¸ü´Ö ¯Ö
रे ग ध नि	सा रे ग म प ध नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	सा रे सा, ध नि सा म ग प म ग रे सा
ग नि कोमल	नि सा ग म प नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	निसागमप, मपगम, म ग रे सा
ग ध नि कोमल	नि सा ग म ध निसां	सां नि ध म ग सा	म ग म ध, नि धम ग म ग सा.

£ÖÖ›¡ŒµÖÖŸÖ ´ÖÆ¡Ÿ¾ÖÖ“Ö

	कलावंताचे नाव	जन्म दिनांक	मृत्यू दिनांक
1)	पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	‡.ÃÖ. 1849	‡.ÃÖ. 1926
2)	उ.अल्लादिया खाँ	१० ऑगस्ट, १८५५	16 ´ÖÖ“Ö, 1946
3)	उ.फैयाज खाँ	8 ±ÖÏ¯ÖÏÖ¾ÖÖ¸üß, 1886	५ नोव्हेंबर, १९५०
4)	हिराबाई बडोदेकर	29 ´Öê, 1905	२० नोव्हेंबर, १९८९

जन्म स्थान व मृत्युस्थान

	कलावंताचे नाव	जन्म स्थान	मृत्युस्थान
1)	पं.बाळकृष्णबुवा	बेडग	इचलकरंजी
2)	उ.अल्लादिया खाँ	उनियारा	´ÖãÓ²Ö‡Ô
3)	उ.फैयाज खाँ	सिकंदराबाद	²Ö›üÖê¤üÖ
4)	हिराबाई बडोदेकर	×´Ö¸ü•Ö	पुणे

गुरू व शिष्य

	कलावंताचे नांव	गुरू	×¿ÖÂµÖ
1)	पं.बाळकृष्णबुवा	जोगळेकर, अलिदात खाँ भाऊराव कागवाडकर, ¤ü¾Öê•ÖßÀ¾Ö¸üß ¯Ö¸üÖê•Ö¯Öê, ¾ÖÖÃÖã¤êü¾Ö¿ÖÖÀ¡Öß •ÖÖê¿Öß,	पं.वि.दि.पलुस्कर गुंडोपंतबुवा इंगळे, अनंतबुवा जोशी, नीळकंठबुवा जोशी, वासुदेवबुवा चाफेकर
2)	उ.अल्लादिया खाँ	गुलाम अहमद, जहाँगीर खाँ, रमजानखाँ, महेबूब खाँ	भास्करबुवा बखले, मंजी खाँ, भुर्जी खाँ, केसरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डीकर मल्लिकार्जुन मन्सूर

गुरू व शिष्य

	कलावंताचे नांव	गुरू	×¿ÖÂµÖ
3)	उ.फैयाज खाँ	गुलाम अब्बास, महम्मद अली खाँ,	×¤üÛ»Ö¯Ö“Ö¦ü ²Ö¤üß, शराफत हुसैन, सोहनीसिंग डॉ.श्री.ना.रातांजनकर, के.एल.सहेगल
4)	हिराबाई बडोदेकर	सुरेशबाबू माने, महम्मद खाँ, उ.वहीद खाँ.	सरस्वतीबाई राणे, जानकी अय्यर, माणिक वर्मा, ´ÖÖ»ÖŸÖß ¯ÖÖ›ü, ¯Ö³ÖÖ †¡Öê

संस्था व पुरस्कार / मानसन्मान

	कलावंताचे नांव	ÃÖÓÃ£ÖÖ	पुरस्कार/ मानसन्मान
1)	पं.बाळकृष्णबुवा	गायन समाज	----------
2)	उ.अल्लादिया खाँ	---------	नेपाळ नरेशाकडून रु..३०० व हत्ती, संगीतसूर्य ही पदवी, संगीतातील गौरीशंकर, कोल्हापूरला दरबारी गायक
3)	उ.फैयाज खाँ	---------	म्हैसूरच्या नरेशाकडून सुवर्णपदकव आफताबे मौसिकी पदवी प्रदान, 'ज्ञानरत', दरबारी गायक
4)	हिराबाई बडोदेकर	नूतन संगीत विद्यालय	१९२६ - गानहिरा, गानकोकिळा, १९६५ - राष्ट्रीय पुरस्कार, १९७० - पद्मभूषण पुरस्कार १९७४ - विष्णुदास भावे सुवर्णपदक सूरसिंगार संसदेकडून भवालका पारितोषिक

ग्रंथ व चित्रपट/ नाटके

	कलावंताचे नांव	ग्रंथ	चित्रपट/ नाटके
1)	पं.बाळकृष्णबुवा	संगीत दर्पण	-------
2)	उ.अल्लादिया खाँ	एमदपिया या नावाने अनेक बंदिशी	-------
3)	उ.फैयाज खाँ	प्रेमपिया या नावाने अनेक बंदिशी	-------
4)	हिराबाई बडोदेकर	-------	नाटक- संगीत सौभद्र, विद्याहरण, संशय कल्लोळ चित्रपट - प्रतिभा, सुवर्णमंदीर, संत जनाबाई

q q q q q

[illegible]

[illegible]

प्रेरक नामावली

१) **अकोला -** प्रा.भास्कर अंबुसकर, प्रा.प्राजक्ता पितळी, प्रा.विलास राऊत, प्रा.नयना इनामदार, प्रा.राठोड मॅडम, प्रा.गुंडानी, प्रा.माधव जऊळकर, प्रा.शुभदा देशपांडे, प्रा. ढाकणे. **2) [illegible] -** प्रा.भुषण गोडे, प्रा.ममता माहकी, प्रा.रंजना चोरे, प्रा.राधाकृष्ण आळशी, प्रा.सुरेखा जोशी, प्रा.संजीवनी जोशी, प्रा.पेठे, प्रा.धानोरकर, प्रा.मिरा खाडे, प्रा.जयश्री सोनारे, प्रा.प्रशांत टाळे, प्रा.निलेश सरोदे, प्रा.संदीप मिसाळ, प्रा.गोपाळ डहाक, प्रा.विदया धानुरकर. **३) जळगांव -** प्रा.नंदा इनामदार, प्रा.उत्कर्षा साठे, प्रा.राजेश पुराणीक. **४) नाशिक -** प्रा.के.बी.बोंगणे, प्रा.चंद्रशेखर गोसावी, प्रा.मकरंद हिंगणे, प्रा.अमृता हडप. **५) नागपूर -** प्रा.अनिल खोब्रागडे, प्रा.प्रतिभा देशमुख, प्रा.मंजुश्री काशिकर, प्रा.कुरेशी, प्रा.साधना धामणीकर. **6) [illegible] -** प्रा.मंगल देशमुख. **७) बुलढाणा -** प्रा.एच.के.खंडारे, प्रा.राम कोठेकर. **8) [illegible] -** प्रा.रंजन पाथुरकर, प्रा.सौ.स्वाती जोशी, प्रा.अविनाश सरवदे. **९) पुणे -** श्री.मुकेश जाधव, प्रा.सुषमा पाठक. **१०) अहमदनगर -** प्रा.अंगद गायकवाड, प्रा.नरेंद्र भोसले, प्रा.कल्याण मुरकुटे, प्रा. बाळासाहेब वाईकर, प्रा.मकरंद खरवंदीकर, प्रा.शुभांगी मांडे, श्री.अच्युत सुतार. **11) [illegible] -** प्रा.सलगर, प्रा.जगताप, प्रा.खुळे, प्रा.जाधव, प्रा.शिंदे. **१२) औरंगाबाद -** प्रा.सुरेखा रत्नपारखी, प्रा.डॉ.तुकाराम वांढरे, प्रा.पोहनेरकर, प्रा.जगदीश वेदपाठक, प्रा.शशिकांत महाजन. **१३) परभणी -** [illegible] वसेकर, प्रा.आण्णाराव भोसले, प्रा.बालासाहेब सूर्यवंशी, प्रा.कृष्णा लव्हेकर, प्रा.राहूल कदम, प्रा.संदीप देशमुख, प्रा.मंगेश जवळेकर, प्रा.मिलींद जोशी, प्रा.नरेंद्र जोशी, प्रा.वानखेडे, प्रा.पैंजने, प्रा.सोनेराव कदम, प्रा.भरत हुमनाबादे, प्रा.विठ्ठल डाके, प्रा.मनोहर मुंडे, प्रा.सोनकांबळे, प्रा.श्रीनिवास जोशी, प्रा.विजयकुमार जाधव, प्रा.संजय दराडे, प्रा.अशोक दुधारे, प्रा.साठे, प्रा.मारूती कुलकर्णी, प्रा.लामदाडे, प्रा.केकाटे, प्रा.मठपती, प्रा.खोब्रागडे, प्रा.बाजीराव पाटील. **14) [illegible] -** [illegible] धोंडगे, प्रा.राहूल सोनवणे, प्रा.सदवर्तन खोडके, प्रा.पराग चौधरी, प्रा.संजय कुलकर्णी, प्रा.शैलेश पुराणीक, प्रा.दत्ता कुलकर्णी, प्रा.विश्वजीत धाट, प्रा.सरीता पुरी, प्रा.सी.एस.सारस्वत, प्रा.विद्या जोशी, प्रा.प्राणेश पोरे, प्रा.मुकुंद मिरगे, प्रा.एस.पी.छत्रपती. **१५) उस्मानाबाद -** [illegible], प्रा.प्रकाश जाधव, प्रा.अशोक पाटील, प्रा.मुरलीधर जाधव, प्रा.कुंडलकर. **१६) जालना -** [illegible] चौधरी, प्रा.विनोद ढवळे, प्रा.विजय खानापुरे, प्रा.आघाव, प्रा.चांगले. **१७) नांदेड -** प्रा.निशा कदम, प्रा.सौंधनकर, प्रा.वन्नाळे, प्रा.भालेकर, प्रा.संगिता चाटी, प्रा.स्वामी, प्रा.वाघमारे, प्रा.टेकाळे, प्रा.के.टी.उप्पलवार, प्रा.लामदाडे. **१८) हिंगोली -** प्रा.धनंजय जोशी, प्रा.दिगंबर घुगे, धनंजय पुरी, प्रा.वाय.एस.मस्के. **19) [illegible] -** प्रा.देवेंद्र कुलकर्णी, प्रा.हरिसर्वोत्तम जोशी, प्रा.स्मिता अजेगांवकर, प्रा.विजय धायगुडे, प्रा.विश्वनाथ स्वामी, प्रा.गोदरे, प्रा.गरूड, प्रा.सबनीस, प्रा.संगीता बागडे, प्रा.शंकर जगताप, प्रा.गुरूनाथ येडले, प्रा.शिवकुमार उरगुंडे, प्रा.लक्ष्मण श्रीमंगले, प्रा.शरद पाडे, प्रा.भांदर्गे, प्रा.वृषाली शशिकांत देशमुख, प्रा.संजय सरवदे, श्री.संजय सुवर्णकार, प्रा.दत्ता अजगरे, प्रा.संजय पाटील, प्रा. गणेश सुतार.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
जून २००६ च्या नवीन पाठ्यक्रमावर आधारित.

इयत्ता ११ वी संगीत

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास (६५)

“स्वरांगण”

¾Öx¿ÖÂ™¶

- ÃÖÖ¯ÖÖß ¾Ö ÃÖÖ»Ö³Ö ³ÖÖÂÖÖ.
- परीक्षेच्या दृष्टीने मुद्देसूद उत्तरे.
- प्रत्येक प्रकरण विस्तृत व अद्ययावत माहितीने परिपूर्ण.
- २५० महत्त्वाचे वस्तुनिष्ठ प्रश्न व त्यांची उत्तरे.
- नमुना प्रश्नपत्रिका.
- व्याख्या, राग व तालांची माहिती.

लेखक

प्रा. संदीप जगदाळे
एम.ए.बी.एड (इंग्रजी)
संगीत अलंकार, संगीत भास्कर
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

किंमत : रू. ३०/-

ओंकार प्रकाशन, लातूर

स्वरांगण

लेखक : **प्रा.संदीप जगदाळे**
100, ÃÖÖ‡¬ÖÖ´Ö, »ÖÖŸÖæ¸ü.
मो. नं. 9423348313

अक्षरजुळवणी : **मल्लीकार्जुन ग्राफिक्स**
जुना औसा रोड, एकता रोड, लक्ष्मी कॉलनी,
»ÖÖŸÖæ¸ü.
´ÖÖê. : 9960876521

चित्रकार : दिनेश लोखंडे
लालासाहेब काळे

मुद्रक : **†Ö™á †Ö±úÃÖÖ™ü**
<´Ö.†ÖµÖ.>ß.ÃÖß., »ÖÖŸÖæ¸ü.
´ÖÖê. : 9422469387

मुखपृष्ठ : ÁÖß. ×¾Ö•ÖµÖ ´ÖÖÔß

¯ÖÆüÖ»Öß †Ö¾Öé¢Öß : •Öã»Öî 2010

प्रकाशक : **ओंकार प्रकाशन, लातूर.**
100, ÃÖÖ‡¬ÖÖ´Ö, »ÖÖŸÖæ¸ü.

© **सौ. आशा संदीप जगदाळे**

लेखकाचे मनोगत

'स्वरांगण' हे माझे पाचवे पुस्तक इयत्ता अकरावीतील संगीताच्या विद्यार्थ्यांच्या हाती सुपूर्त करतांना मला परमानंद होत आहे. इयत्ता १२ वी संगीत विषयासाठी मी लिहीलेल्या 'स्वरगंध' या पुस्तकास 'न भूतो न भविष्यति' असा प्रतिसाद मिळाला. अत्यल्प कालावधीत 'स्वरगंध' हे पुस्तक महाराष्ट्रातील इ. १२ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी गळ्यातील ताईत बनले.

माझ्या अनेक संगीत शिक्षक मित्रांच्या व विद्यार्थ्यांच्या आग्रहाखातर मी इयत्ता ११ वी साठी हे पुस्तक लिहायचे ठरविले. पाहतापाहता गेल्या दहा वर्षांच्या अध्यापन अनुभवातून 'स्वरांगण' हे पुस्तक साकार झाले.

या पुस्तकाच्या निर्मितीत अनेकांचे योगदान आहे. माझे गुरुजी पं.शांतारामजी चिगरी, दयानंद शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा.लक्ष्मीरमणजी लाहोटी, सरचिटणीस मा.रमेशजी बियाणी, संयुक्त सचिव मा.सुरेशजी जैन, माझ्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. वामन पाटील, उपप्राचार्य डॉ.जोगेंद्रसिंह बिसेन, मेजर मल्लिकार्जुन साखरे, विभागप्रमुख प्रा.देवेंद्र कुलकर्णी यांनी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. तसेच ग्रंथपाल श्री.युवराज जाधव व त्यांच्या सहका-यांनी मला वेळोवेळी मदत केली. सौ.मिनाक्षी कोळी यांनी अक्षरजुळणी करून दिली. श्री. विजय माळी यांनी मुखपृष्ठ करुन दिले. या सर्वांचेच मी ऋण व्यक्त करतो.

इयत्ता ११ वी च्या विद्यार्थ्यांबरोबरच संगीताचे अध्ययन करणाऱ्या संगीत साधकांना या पुस्तकाचा निश्चितच लाभ होईल असा माझा विश्वास आहे. या स्वरांच्या अंगणात आपण मनसोक्त खेळावे. या स्वरांगणातच आपण लहानाचे मोठे व्हावेत व आपल्या हातून संगीत साधना घडावी हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना. स्वरगंध, संगीतगाईड तालगंध भाग १ व २, तालस्पर्श भाग १ व २ इत्यादि पुस्तकांप्रमाणेच माझ्या स्वरांगण या पुस्तकावर वाचक प्रेम करतील असा माझा विश्वास आहे. या पुस्तकात कांही त्रुटी, उणिवा असतील तर त्या माझ्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. मी त्याचे निश्चितच स्वागत करीन.

- प्रा. संदीप जगदाळे

अनुक्रमणिका

क्र.	घटक	पेज क्रमांक
1.	**संगीताचा इतिहास**	5
	1.1 वेदकालीन	
	1.2 मुघलकालीन	
2.	**ख्यालगायनातील घराणी**	8
3.	**चरित्र विभाग**	13
	3.1 पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	
	3.2 उस्ताद फैयाज खाँ	
	3.3 उस्ताद अल्लादिया खाँ	
	3.4 गानहिरा हिराबाई बडोदेकर	
4.	**महाराष्ट्रातील नाट्यसंगीत**	27
5.	**गीतप्रकार**	30
	5.1 [illegible]	
	5.2 [illegible]	
	5.3 ख्याल	
	5.4 [illegible]	
	5.5 तराणा	
	5.6 भावगीत	
	5.7 लोकसंगीत	
	5.8 भजन	
6.	**वाद्यवर्गीकरण**	40
	6.1 वाद्यांचे वर्णन	
7.	**आधुनिक संगीतातील प्रकार**	51
	7.1 वृंदवादन	
	7.2 समूहगान	
8.	**वस्तुनिष्ठ प्रश्न**	55
9.	**प्रात्यक्षिक विभाग**	65
10.	**नमुना प्रश्नपत्रिका - १**	70
11.	**नमुना प्रश्नपत्रिका - २**	72
12.	**रागांची शास्त्रीय माहिती**	74